

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2013-yil 25-iyulda
0055-raqam bilan qayta
ro'yxatga olingan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

2014-yil. 6-son.

1991-yildan chiqa boshlagan.

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
Nizomiddin MAHMUDOV
Abdug'afur RASULOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)
Sahifalovchi:
Husan SAFARALIYEV
Matn teruvchi:
Nodira MIRZAAHMEDOVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 12.06.2014-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturasini. 10, 11 kegl. «KOLORPAK» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Yangi shahar 1^A.
Buyurtma № Adadi 11500 nusxa.

MUNDARIJA

DOLZARB MAVZU

Komila Usmonova. Umumta'lim maktablarida bosqichli va yakuniy imtihonlar o'tmoqda..... 3

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Murodulla Mirzayev. Adabiyot fanida grafik organayzerlar 5
Hafiza Islomova. Darsga yangilik kiritish 8
Isroiljon Po'latov, Sotiboldi Odilov. Darsni o'yinga aylantirish mumkin(mi?) 10
Shahlo Asatova. Ta'limning «oltin tarozi»si 13
Nargiza Asqarova. What is it? 16

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 17

TEACHING ENGLISH

Group work in large classes 20

YANGI RUKN: TA'TIL BILMAS SABOQLAR

Tozagul Matyoqubova. «Farhod va Shirin» dostonida majoz va haqiqat 21
Adiba Nosirova. San'at kechalarida ijrochilik tahlili 23

ADABIY TAQVIM

Sanobar To'laganova. Badiiy qahramon ruhiyati muammosi 25
Ibrohim Haqqul. Bu donish-u fazl gavharining koni 27

MUMTOZ ASAR

Alisher Navoiy. Mahlub ul-qulub 30

TAHLIL

Gulsanam Xoliqulova. Buyuk boburiylar saltanati 32

TADQIQOTLAR

G. Roziqova. Okkazonal lisoniy birliklar haqida 34
Gavharoy Isroiljon qizi, Mahliyo Mamajonova. Ingliz tilidagi qisqartma so'zlarning ayrim xususiyatlari 36
Mamatqul Jo'rayev, Mehri Rizayeva. O'zbek folklorida zoonimik afsonalar 39
Nilufar Mirzayeva. Shoirlik – «jasorat» so'zining tarjimasidir 41
Zuhra Akbarova. O'qituvchi nutqi – birlamchi ko'rgazmali qurol 43

«HOSHIYADAN TASHQARI»

Uldona Ubdurahmonova. Daryodil samoga dil bergan shoir 45

«INGLIZ TILI BILIMDONLARI»

X. Abulfayzov. E'tibor va ishonch nishonasi 48

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8-371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

BILIM, KUCH VA TAFAKKUR TANTANASI

Kuch – bilim va tafakkurda. Farzandlari ilmga intilgan xalqning buguni farovon, ertasi yorug‘dir. Zero, Prezidentimiz Islom Karimov ta‘kidlaganidek, Vatanimizning kelajagi, xalqimizning ertangi kuni, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi obro‘-e‘tibori avvalambor farzandlarimizning unib-o‘tib, ulg‘ayib, qanday inson bo‘lib hayotga kirib borishiga bog‘liqdir.

Bu jihatlar 7–10-iyun kunlari poytaxtimizdagi 1-Toshkent pedagogika kollejida o‘tgan umumta‘lim fanlari olimpiadasining yakuniy respublika bosqichida yana bir bor namoyon bo‘ldi.

Olimpiadada 14 ta umumta‘lim fanidan hududiy 3-bosqichda 4136 nafar o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi o‘quvchilari orasidan saralangan 418 nafar o‘quvchi o‘z bilimini sinovdan o‘tkazdi. Ular yozma va test sinovlarini topshirishdi.

Yozma ishlar 30 ballik, test topshiriqlari 70 ballik mezon-da baholandi. 40 ta test topshirig‘iga 80 (matematika, fizika, biologiya, kimyo, geografiya va informatikaga – 120) daqiqa vaqt berildi. Ona tili va adabiyot, o‘zbek tili (rus guruhlar), qoraqalpoq tili va adabiyoti hamda xorijiy tillardan yozma ishlar esa mazmuni va savodxonlik darajasiga ko‘ra baholandi.

Olimpiadaning xolisona o‘tkazilishini ta‘minlash maqsadida hakamlar hay‘ati va appellyatsiya komissiyasiga yetakchi olim-pedagoglar va tajribali o‘qituvchilar jalb qilindi.

4-bosqich yakuniga ko‘ra, jami 14 ta fandan 37 nafar o‘quvchilar g‘olib, deb topildi (14 nafar 1-o‘rin, 13 nafar 2-o‘rin va 10 nafar 3-o‘rin). Jumladan, **ona tili va adabiyot** fanidan 1-o‘rinni O‘zbekiston Milliy universiteti qoshidagi 2-sonli akademik litseyi o‘quvchisi Sohiba Karimova, 2-o‘rinni Izboskan yengil sanoat kasb-hunar kolleji bitiruvchisi Nodirabegim Rahimova, 3-o‘rinni Guliston davlat universiteti qoshidagi Yangiyer akademik litseyi o‘quvchisi Sevara Muratova, **o‘zbek tili va adabiyoti (rus guruhlarida)** fanidan 1-o‘rinni O‘zbekiston Milliy universiteti qoshidagi 2-sonli akademik litseyi o‘quvchisi Zarnigor G‘oyibnazarova, 2-o‘rinni Samarqand iqtisodiyot va servis instituti qoshidagi akademik litseyi o‘quvchisi Latofat Fayziyeva, 3-o‘rinni Navoiy pedagogika instituti qoshidagi Navoiy kompyuter va axborot texnologiyalari akademik litseyi o‘quvchisi Sardor Mustafoyev; **qoraqalpoq tili va adabiyoti** fanidan 1-o‘rinni Qoraqalpoq davlat universiteti qoshidagi 3-son Nukus akademik litseyi o‘quvchisi Gauhar Zinatdinova, 2-o‘rinni Qoraqalpoq davlat universiteti qoshidagi 1-son Nukus akademik litseyi o‘quvchisi Altinay

Tilegenova, 3-o‘rinni Qoraqalpoq davlat universiteti qoshidagi 1-son Nukus akademik litseyi o‘quvchisi Jadira Kenjayeva; **rus tili (o‘zbek guruhlarida)** fanidan 1-o‘rinni Namangan davlat universiteti qoshidagi 2-akademik litseyi o‘quvchisi Mohlaroyim Tohirova, 2-o‘rinni O‘zbekiston Milliy universiteti qoshidagi S. Sirojiddinov nomidagi akademik litseyi o‘quvchisi Sevara Nazirova; **ingliz tili** fanidan 1-o‘rinni Buxoro muhandislik texnologiya instituti qoshidagi 1-son akademik litseyi o‘quvchisi Sofiko Revazishvili, 2-o‘rinni Buxoro turizm kolleji o‘quvchisi Shahobjon Fayzullayev, 3-o‘rinni Toshkent Xalqaro Vestminster universiteti qoshidagi akademik litsey o‘quvchisi Komil Gazizov; **fransuz tili** fanidan 1-o‘rinni Samarqand davlat chet tillar instituti qoshidagi akademik litseyi o‘quvchisi Samad Annev, 2-o‘rinni Guliston maktabgacha ta‘lim va xizmat ko‘rsatish kasb-hunar kolleji o‘quvchisi Laylo Turabova, 3-o‘rinni Toshkent turizm kasb-hunar kolleji talabasi Gavhar Mirxalilova; **nemis tili** fanidan 1-o‘rinni P.F.Borovskiy nomidagi tibbiyot kolleji o‘quvchisi Aziza Maqsdova, 2-o‘rinni O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti qoshidagi 2-son akademik litseyi o‘quvchisi Alina Safiulina, 3-o‘rinni O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti qoshidagi 2-son akademik litseyi o‘quvchisi Nilufar Sultanova qo‘lga kiritdi.

Jamoalar hisobida Toshkent shahri 13 ta sovrinli o‘rin bilan 1-o‘rinni, Namangan viloyati 5 ta o‘rin bilan 2-o‘rinni, Samarqand viloyati 4 ta sovrinli o‘rin bilan 3-o‘rinni egalladi.

– Intilganga tole yorligining isbotini ko‘rdim, – deydi ona tili va adabiyot fanidan 1-o‘rinni egallagan Sohiba Karimova. – Bu muvaffaqiyat men uchun muddatidan avval O‘zbekiston Milliy universitetining o‘zbek filologiyasi fakulteti talabasi bo‘lish imkoniyatini berdi.

Fan olimpiadasi yakunida 3-o‘rinni olsa-da, xursand bo‘lmay o‘tirgan bir o‘quvchini ko‘rib beixtiyor quvondik: demak, uning maqsadi yanada balandroq, orzular qamrovi kengroq! Ha, hayot davom etar ekan, yosh nihollar quyoshga intilavergani, yangi buloqlar ko‘z ochavergani kabi ozod yurtida farovon hayot sururidan quvvat olayotgan yosh avlodning orzu-maqsadlari ham yuksalib boraveradi.

Uldona ABDURAHMONOVA,
“Til va adabiyot ta‘limi” jurnali muxbiri

Komila USMONOVA,
Respublika Ta'lim markazi bosh metodisti

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BOSQICHLI VA YAKUNIY IMTIHONLAR O'TMOQDA

Har yili Xalq ta'limi vazirligi buyrug'i asosida o'quv yili yakunida umumta'lim maktablarida belgilangan fanlar bo'yicha bosqichli va yakuniy imtihonlar bo'ladi. Jumladan, **ONA TILI** fanidan 7-sinf o'quvchilari bosqichli imtihon, 9-sinf o'quvchilari yakuniy attestatsiyadan o'tkaziladi.

Ona tili ta'limi oldiga mustaqil fikrlay oladigan, nutq va muloqot madaniyatini rivojlantirish, savodxon shaxsni kamol toptirish maqsadi qo'yilgandi. Shunga ko'ra ona tili ta'limining mazmuni:

– o'quvchining fikrlash salohiyatini, aqliy rivojlanishini, mantiqiy tafakkurini o'stirish;

– o'quvchilarni o'z-o'zini, moddiy borliqni tilning ifoda vositalari yordamida anglashga hamda o'z fikri va his-tuyg'ularini tilimizning keng imkoniyatlarini doirasida bayon eta olishini ta'minlash vazifalarini hal etishga yo'naltirilgan. O'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalar quyidagi uch parametrlil standart ko'rsatkichlar asosida tekshiriladi va aniqlanadi:

1. O'qish texnikasi.

2. O'zgaral fikrini va matn mazmunini anglash malakasi.

3. Fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi.

Joriy o'quv yilida 7-sinfda ona tili fanidan bosqichli imtihon yozma ish, ya'ni diktant shaklida o'tkaziladi.

Diktantga qo'yiladigan talablar:

– o'quv yili davomida o'rganilgan mavzular yuzasidan bilim va malakalarni mustahkamlashga hamda tekshirishga xizmat qilishi;

– diktant uchun o'tilgan mavzularga to'la muvofiq keladigan va olingan bilimlarni sinash imkoniyatini beradigan material tanlanishi;

– tanlangan matn darslikdan olinmay, imkon qadar ijodiy bo'lishi, mustaqil o'qilgan yoki o'quvchiga notanish bo'lgan asarlardan olinib, ta'limiy, tarbiyaviy mohiyatga ega bo'lishi lozim.

Diktant matni 6 variantda tayyorlanadi. Har bir variantda bittadan matn bo'lib, 6 variantdan (konvertdan)

bittasi tanlab olinadi. O'qituvchi tanlab olingan konvertdagi matn sarlavhasini doskaga yozib qo'yadi. So'ng matn o'qituvchi tomonidan o'qiladi.

Diktant yozish uchun 1 astronomik soat (60 daqiqa) beriladi.

9-sinf bitiruvchilarining yakuniy attestatsiyasi bo'yicha tavsiya

O'quvchining ona tili ta'limi jarayonida egallagan ko'nikma va malakalari o'quvchi yozgan matnda aks etadi. 9-sinfda asosiy ko'rsatkich fikrni mantiqiy izchillikda, ona tilining keng imkoniyatlaridan foydalangan holda ravon va to'g'ri bayon eta olish malakasi, fikr bayon etilayotgan soha bo'yicha o'quvchining bilimlari kengligi va chuqurligi, tuzgan matnning imloviy (talaffuziy), uslubiy savodlilik darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli 9-sinf bitiruvchilari ona tili fanidan yakuniy attestatsiyada **ijodiy bayon** yozadilar.

Ijodiy bayon o'quvchilarni tanlangan matnni badiiy jihatdan aniq va puxta, mantiqiy izchil, ijtimoiy hayot va voqelik bilan bog'liq holda yoritishga, mustaqil ijodiy fikrlashga, ona tilining boy ifoda vositalaridan unumli foydalanishga o'rgatish, yozma nutq malakalarini tarkib toptirish va savodxonlik darajasini oshirish, bu boradagi bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash maqsadida yozilib, unda ko'proq badiiy, ma'naviy-ma'rifiy masalalar, ijtimoiy va siyosiy hayot, fan va texnika yangiliklari, fanlararo bog'liqlik to'g'risidagi mavzular yoritiladi.

O'quvchilar bayonning quyidagi turlaridan foydalanib ijodiy bayon yozadilar:

– matnga badiiy tasvir vositalarini kiritish orqali yozish;

– boshlab berilgan matnni o'z fikr-mulohazalari asosida davom ettirish;

– matn shaxsini o'zgartirib yozish;

– grammatik topshiriq asosida yozish.

Ijodiy bayon yozish jarayonida o'quvchilar quyidagilarga e'tibor berishlari lozim:

– matnning mazmun-mohiyatini chuqur anglashi, nima haqda yozish kerakligini bilishi;

– matn mavzusiga oid ma'lumotlarni eslab qolishi;

– matn rejasini (sodda) tuzishi;

– reja asosida asosiy fikrlarning aniq, ketma-ket bayon etilishiga erishishi;

– matndagi voqea-hodisalarni atroflicha mushohada etgan holda yoritishi;

– mavzuga doir o'z mustaqil fikr-mulohazalarini yoza olishi;

– jummalarni tuzishda uslubiy ravonlikka, imlo savodxonligiga e'tibor berishi;

– ijodiy bayon qoralama nusxasi tayyor bo'lgach, uni qayta o'qib chiqishi;

– tayyor bo'lgan yozma ishni oqqa ko'chirishi.

Bayon matnlari 6 variantda tayyorlanib, har bir variantda bittadan matn bo'ladi va ijodiy bayon yozishning bir turi asosidagi topshiriq beriladi. Bir o'quvchi 6 ta variantdan (konvertdan) bittasini tanlab oladi va undagi matn mavzusi berilgan topshiriq doskaga yozib qo'yiladi. O'qituvchi tomonidan ijodiy bayon matni bir (lozim bo'lsa ikki) marta o'qib eshittiriladi. O'quvchilar eshitgan matn yuzasidan berilgan topshiriq asosida 2 astronomik soat vaqtda hajmi 3,5 bet ijodiy bayon yozadilar.

Adabiyot

Davlat ta'lim standartida **5-sinf** o'quvchilari o'quv dasturida berilgan ijodkorlar tarjimai holi, ularning asarlari, shuningdek, xalq og'zaki ijodi namunalari va boshlang'ich nazariy ma'lumotlar haqida bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi belgilangan. Xususan, matnni ifodali o'qish, matn mazmunini o'z so'zlari bilan bayon eta olish, asar qahramonlari xatti-harakatlariga mustaqil munosabat bildirish ko'nikmasini egallashi, badiiy asarda tasvirlangan asosiy voqeani, lirik she'rlarda ifodalangan his-hayajonni bir qadar his etish, maqol, topshmoq, ruboiy, hikoya, qasida haqida dastlabki nazariy tushuncha-

larni bilish, dasturda tavsiya etilgan 6–7 she'riy asarni yodlash malakasiga ega bo'lishi kerak.

5-sinfda bosqichli nazorat imtihoni og'zaki tarzda yil davomida adabiyot bo'yicha o'rganilgan mavzular asosida o'tkazildi. Bu imtihon uchun savollar o'qib-o'rganilgan asarlar, nazariy ma'lumotlar hamda yod olingan asarlar bo'yicha ikki qismdan iborat qilib tuzildi.

O'quvchi o'zi tanlagan bilet bo'yicha savol va topshiriqlarga javob beradi.

Namuna:

1-bilet

1. Boburning hayoti va ijodi, uning ruboiylari mavzusi haqida so'zlang.

2. Abdulla Oripovning «O'zbekiston» she'ridan parcha yod o'qing.

O'ZBEK TILI

Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda (rus, qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq va tojik) o'zbek tilini o'qitishdan ko'zlangan maqsad o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirishdir. Bunda o'quvchi tinglaganlarini to'g'ri va to'liq tushunishi, suhbatdoshi bilan nutqiy aloqaga kirisha olishi, fikrini tushunarli bayon qila bilishi maqsadga muvofiq. 5-sinf o'quvchilari o'zbek tili fanidan Davlat ta'lim standartlari asosida quyidagi ko'nikmalarga ega bo'lishlari lozim:

– so'zlarning imlosini, grammatik vositalar bilan bog'liq imlo qoidalarini bilish, so'z va so'z shakllarini xatosiz yoza olish;

– o'zbek tiliga xos tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish;

– matnni mustaqil ravishda o'qib tushunish, tarjima qilish, o'zbek tilida so'zlab berish;

– rasmlarga qarab surat mazmunini og'zaki bayon qila olish va h.k.

Shu maqsadda ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 5-sinflarida sinfdan sinfga ko'chirish bosqichli nazorat imtihonlari og'zaki o'tkaziladi. Imtihon materiallari amaldagi dastur va darsliklar asosida tayyorlanadi. Imtihon biletlarini tuzishda birinchi savol berilgan matnning mazmunini so'zlash, ya'ni o'quvchi darslikda adabiy o'qish uchun tavsiya etilgan matnlar, she'rlar, qo'shimcha mustaqil tanlangan matnlardan parchalarni o'qib, mazmunini tushuntirib berishiga yoki she'rni yoddan ifodali aytishiga, ikkinchi savol erkin mavzuda suhbat tarzida bo'lib, asosan darslikdagi, qisman hozirgi kundagi yangiliklar qamrab olinishi, savollar o'quvchilarning kundalik hayotida zarur bo'lgan so'zlashuv mavzulariga

qaratilishi lozim. Bunda o'quvchi belgilangan mavzu doirasida mustaqil fikrini bayon etadi va o'qituvchi tomonidan berilgan savollarga javob beradi. Masalan, «Maktabimiz qoidalarini», «Tarixiy shaharlar», «Bizning burchimiz», «Ona shahrim (qishlog'im) tabiati», «Birinchi o'qituvchim» kabilar.

9-sinf

Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 9-sinf bitiruvchilari o'zbek tili fanidan quyidagi bilim va ko'nikmalarni egallagan bo'lishlari lozim. Bunda 5–9-sinflarda o'rganilgan grammatik ma'no ifodalovchi vositalarni, so'z shakllari va so'z birikmalarini matndan o'qib yoki nutqdan eshitib, ma'nolarini anglay olish, murakkab so'z birikmalari tuzib, talaffuz va imlo qoidalariga hamda so'z tartibiga amal qilib og'zaki va yozma ravishda fikr bayon qila olish; kitobiy va rasmiy nutqqa xos ayrim grammatik vositalarni nutqdan eshitib yoki matndan ko'rib tushuna bilish; o'zbek tiliga xos tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish; so'zlarning yozilishi, grammatik vositalarning so'zlarga qo'shilishi bilan bog'liq imlo qoidalarini bilish, so'z va so'z shakllarini xatosiz yoza olish; tinish belgilarini to'g'ri qo'llay olish, matnni mustaqil ravishda o'qib tushunish, tarjima qilish, o'zbek tilida so'zlab berish; matnning turiga ko'ra farqlay olish, berilgan mavzu bo'yicha mustaqil matn yaratish; o'zbek mumtoz adabiyoti, XX asr o'zbek adabiyoti namoyandalarini bilish, ularning asarlaridan namunalarni ayta olish, badiiy asar qahramonlariga og'zaki va yozma tavsif bera olish, muomala odobiga oid so'z va gaplarni bilish va ularni farqlay olish; ish qog'ozlarini (ariza, tarjimai xol, xat, e'lon, tushuntirish xati, ishonch qog'ozlari kabilar) yoza olish, rasmlarga qarab surat mazmunini og'zaki bayon qila olishlari lozim.

Imtihon davrida adabiy o'qish uchun matnlar, grammatika va imloga oid materiallar, og'zaki suhbat uchun mavzulardan iborat imtihon materiallari to'plamida holida stolga qo'yiladi. O'quvchi qur'a tashlash yo'li bilan ularning har biridan bitadan tanlab oladi. Bunda 1-savol darslikda adabiy o'qish uchun tavsiya etilgan matnlar, she'rlar, qo'shimcha mustaqil tanlangan matnlardan parchalarni o'qib, mazmunini o'qib, mazmunini o'z so'zi bilan tushuntirib berishi yoki she'rni yoddan ifodali aytib, mazmunini qisqacha bayon qilishi lozim. 2-savol shu sinfgacha va shu sinfdan o'rganilgan leksik va grammatik materiallar asosida belgilangan gram-

matik materialni izohlab, unga misollar keltirish talab etiladi. 3-savol erkin mavzuda suhbat tarzida bo'lib, asosan, darslikdagi, qisman hozirgi kundagi yangiliklar qamrab olinishi, savollar o'quvchilarning kundalik hayotida zarur bo'lgan so'zlashuv mavzulariga qaratilishi lozim. Bunda o'quvchi belgilangan mavzu doirasida fikrini mustaqil bayon etadi va o'qituvchi tomonidan berilgan savollarga javob beradi. Jumladan, «Toshkentim – faxrim», «Kelajak haqida tasavvurlarim», «Sog'lom bola – yurt tayanchi», «Sog'lom tanga sog'aql», «O'zbekiston sporti», «Mustaqil O'zbekiston» va h.k. tarzida bo'ladi.

Umumta'lim maktablari (*ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablar*)ning 5-sinfida *rus tilidan* bosqichli nazorat imtihoni og'zaki tarzda o'tkaziladi. Bosqichli nazorat imtihonlarini o'tkazishda o'quv dasturlari asosida bilet tuzilib, har bir biletida 2 tadan savol bo'ladi.

7-sinfda rus tilidan bosqichli nazorat imtihoni yozma (diktant) tarzda o'tkaziladi. Diktant matni 110–120 ta so'zdan iborat bo'ladi.

9-sinfda rus tili fanidan yakuniy attestatsiya yozma (ijodiy bayon) tarzda o'tkaziladi. O'quvchilarga matnning boshlanishi yoki oxiri, ma'lum ma'noli qismi o'qib beriladi. O'quvchilarga matnning mantiqiy davomini mustaqil va ijodiy fikrlab yozish topshirig'i beriladi.

Umumta'lim maktablari (*ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan maktablar*)ning 5,7,9-sinf o'quvchilari uchun rus tilidan bosqichli nazorat imtihonlari og'zaki tarzda o'tkaziladi. Bosqichli nazorat imtihonlarini o'tkazishda o'quv dasturlari asosida bilet tuzilib har bir biletida 3 tadan savol beriladi.

Umumta'lim maktablarining 6–8-sinf o'quvchilari uchun *xorijiy (ingliz, nemis, fransuz)* tillaridan bosqichli nazorat imtihonlari og'zaki tarzda o'tkaziladi. Bosqichli nazorat imtihonlarini o'tkazishda o'quv dasturlari asosida 25 ta bilet tuzilib, har bir biletida 2 tadan savol beriladi. Xorijiy tillar chuqurlashtirib o'qitiladigan sinflar va maktablar uchun qo'shimcha uchinchi topshiriq beriladi.

Birinchi savol bo'yicha biletida berilgan mavzuga oid matnni o'qishi va mazmunini gapirib berishi lozim bo'ladi. Ikkinchi savol yuzasidan biletida berilgan mavzu bo'yicha kichik suhbat o'tkaziladi. Ikkinchi savolga tayyorgarlik uchun 20 daqiqa vaqt beriladi. Barcha imtihonlarda o'quvchilar amaldagi «5» balli reyting tizimida baholanadi.

Murodulla MIRZAYEV,
Shahrisabz tumanidagi 8-umumiylar
o'rta ta'lim maktabi direktori, Xalq ta'limi a'lochisi

ADABIYOT FANIDA GRAFIK ORGANAYZERLAR

Grafik organayzerlar – o'quv mashg'uloti davomida fikriy jarayonlarni ko'rgazmali taqdim etish vositasi bo'lib hisoblanadi.

Adabiyot fani o'quv mashg'ulotlarini jonlantirib o'qitishda ta'lim amaliyotida grafik organayzerlarni taqdim etishning qator qoidalari ishlab chiqilgan:

- o'qitish jarayonida ko'rgan narsa eshitganga nisbatan bir necha barobar tez o'zlashtirilib, uzoq muddat xotirada saqlanib qolishini yodda tutish;

- hech qachon ko'rgazmani asosiy maqsad qilib olmaslik, ko'rgazmani maqsad emas, maqsadga erishish vositasi sifatida bilish;

- bilim berish va bu bilimlarni bolalar ko'nikmasiga aylantirish jarayonida barcha tushuncha va mavhumliklar ular tafakkuriga faqat asos, dalil, misol, timsol va qiyofalar orqali tez yetib borishini anglash;

- ko'rgazmalardan faqat narsalarni ko'rsatish uchun foydalanmay, ulardan muammoli vaziyatlarni shakllantirishda ham foydalanish;

- ko'rgazma faqat axborot beribgina qolmay, o'rganilayotgan narsa va hodisa to'g'risida to'g'ri tasavvur hosil qilishini tushunib yetish;

- ko'rgazmani ko'rsatayotganda ma'lum bir tartib bilan ko'rsatish yaxshi natija berishini hisobga olish;

- ko'rgazmani ko'rsatganda avval butunlay, so'ng ularni qismlarga bo'lib ko'rsatib, undan keyin yana butunlay ko'rsatishga e'tibor berish;

- turli ko'rgazmali qurollardan foydalanish yaxshi, ammo ularning miqdori haddan ziyod ko'payib ketsa, bolalar xayolini to'zgitib yuborishi mumkinligini hisobga olish;

- ko'rgazmani ko'rsatayotganda bolalarning avvaldan egallagan bilimlaridan unumli foydalanish;

- o'zingiz yaxshi bilmagan narsani hech qachon bolalarga ko'rsatmaslik;

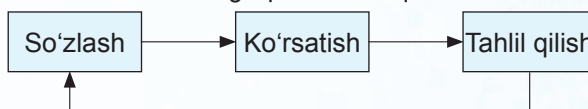
- video, kompyuter va boshqa texnik vositalardan foydalanilayotganda avval o'qituvchining o'zi uni yaxshi o'zlashtirib olishi zarurligi;

- ko'rgazmadan nazariy bilimni hayot bilan bog'lashda foydalanish;

- ko'rgazmali qurollardan foydalanilayotganda bolalarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqish;

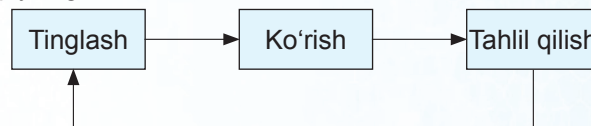
- ko'rgazma kuchli ta'sir etuvchi vosita ekanligini, u o'quvchilar xayolini o'ziga qattiq jalb qilib, dars mavzusining asosiy maqsadidan chalg'itishi mumkinligini hisobga olish.

Adabiyot fanini o'qitishda pedagogik texnologiyaning hamma turlarida, xususan, ko'rgazmali uslubida birdek qo'llanadigan va ta'lim-tarbiya jarayonining tarkib topishida va rivojlanib borishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan asosiy tarkibiy elementlar **so'zlash, ko'rsatish va tahlil qilish**dan iborat bo'lib, ular o'zaro quyidagicha ketma-ketlikda va bog'liqlikda amal qiladi:

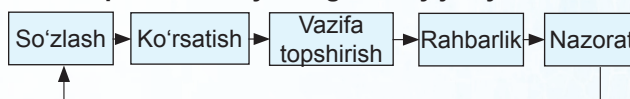

Bu sxemadagi tushuncha va bog'liqliklar, asosan, bir butun holda amal qilib, ta'lim-tarbiya jarayoni va uning hozirgi takomillashgan shakli bo'lgan zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy o'zagini tashkil qiladi. Ushbu sxemadan adabiyot fani o'quv mashg'ulotlarida pedagogik texnologiya jarayoni ishtirokchilari bo'lgan o'quvchi va o'qituvchining faoliyatini tashkil qiluvchi asosiy elementlar ham aniqlanadi.

Bunda **o'quvchi faoliyatidagi asosiy jarayonlar** quyidagilardir:

O'qituvchi faoliyatidagi asosiy jarayonlar:

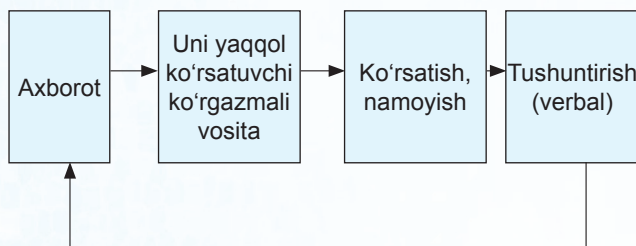
Pedagogik texnologiyaning asosiy elementlaridan biri bo'lgan grafik organayzerlarni adabiyot darslarida ko'rsatishni texnologik jarayonning tarkibiy bo'lak sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Bu jarayon bilan bog'liq umumiy tushuncha jadval shaklida quyidagicha bo'ladi:

Adabiyot fanidan ko'rgazmali o'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyati va ular uchun zarur vositalar

O'qituvchi faoliyati	Vositalar	O'quvchi faoliyati	Vositalar
Ko'rsatish Tushuntirish Savol-javob Rahbarlik Nazorat	Sinf doskasi Qog'oz Bo'r, flomaster O'quv plakatlar Kompyuter Rasm daftari Kitob, jurnal, gazeta Tabiat Harakatlar va ularning tartibi, ritmi Foto, kino, videotasvirlar Sxema, jadval, grafika, xarita, rasm, yozuvlar	Ko'rish Kuzatish Tushuntirish O'zlashtirish Yozish, chizish Obrazlarning harakati va xarakterlarini o'rganish Takrorlash So'zlash Savol-javob Tahlil Qiyoslash Umumlashtirish, fikrlash	Diqqat Xotira Qobiliyat Kuzatuvchanlik Tafakkur Konspekt daftari va boshqalar

Adabiyot fani o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishda pedagogik texnologiyalarni amalga oshirish uchun o'ziga xos vositalar zarur bo'ladi. Ta'lim jarayonida har bir pedagogik texnologiyada qo'llaniladigan vositalar quyidagilardan iborat: *verbal, noverbal, vizual, audio, audiovizual, tabiiy o'quv anjomlari hamda maktab jihozlari.*

Vizual (ko'rgazmali) vositalar adabiyot fanini o'qitish jarayonida o'quvchilar ko'z bilan ko'rishlari uchun mo'ljallangan barcha vositalarni o'z ichiga oladi. Bularga sinf doskasidagi yozuv va boshqa tasvirlar, tarqatma material, o'quv plakati, fotosurat, illyustratsiya, videotasvir va tabiat tasvirlari kiradi. Ko'rgazmali vositalarning adabiyot darslarida qo'llanishi o'quvchilarga o'rgatish kerak bo'lgan axborotga tegishli mazmuni turli shakl va usullarda ko'rsatish orqali tez, aniq va to'g'ri tushuntirish, o'quv mashg'ulotlarini jonlantirish imkoniyatini beradi. Buni quyidagi sxema ko'rinishida ifodalash mumkin:

Bu jarayonda o'quvchining faoliyati diqqatni jamlash, ko'rish, kuzatish, tasavvur qilish, fikrlash, tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, idrok etish, xotirada saqlash va shu kabilardan iborat bo'ladi.

Hozirda adabiyot fani o'quv mashg'ulotlarida ko'proq **audiovizual vositalar**, ya'ni bir vaqtning o'zida eshitish va ko'rishga xizmat qiluvchi vositalar, masalan, kino va boshqa ovoqli video tasvirlardan foydalaniladi. Bu vositalardan ta'lim jarayonida samarali foydalanish uchun o'quvchining qobiliyati, imkoniyati, xususiyatlari hisobga olinishi maqsadga muvofiq. Ma'lumki, o'quvchilar psixologik jihatdan tashqi axborotni ko'proq ko'rish yoki eshitish, shuningdek, boshqa sezgi a'zolari yoki harakatlardan orqali yaxshiroq eslab qolib o'zlashtiruvchilar toifalariga ajraladi. O'qitish jarayonini psixologik mexanizmlarsiz amalga oshirib bo'lmaydi.

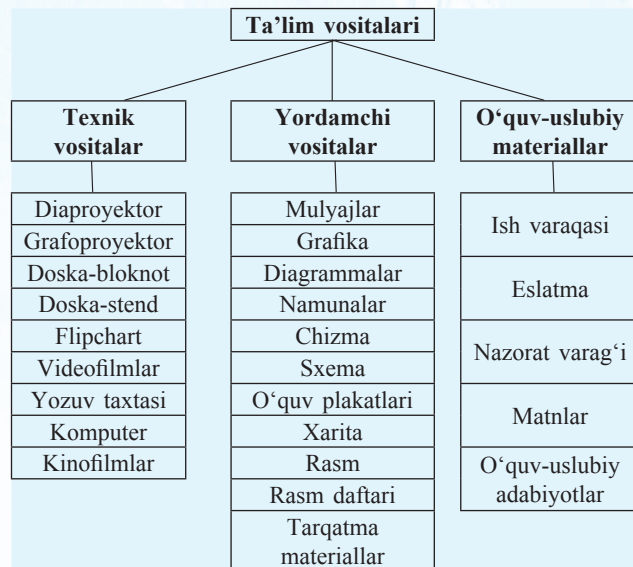
Insondagi bilimlarning hosil bo'lishida undagi 5 ta sezgi a'zolari vositasida qabul qilingan va ishlab chiqilgan axborotlar nisbati quyidagicha:

1. Ko'rish a'zosi orqali – 83 foiz.
 2. Eshitish a'zosi orqali – 11 foiz.
 3. Hid bilish a'zosi orqali – 3,5 foiz.
 4. Teri sezgisi orqali – 1,5 foiz.
 5. Ta'm bilish a'zosi orqali – 1 foiz.
- Jami – 100 foiz.

Adabiyot fanini o'qitishda kognitiv vizuallik, ya'ni ko'z bilan kuzatiladigan vositalardan foydalanish psixologik-pedagogik qonuniyatlardan kelib chiqadi. Ularga ko'ra o'qitishdagi ko'rgazmalar nafaqat surat vazifasini, qolaversa, kognitiv vazifasini bajargan taqdirdagina o'quvchilarning o'zlashtirish unumdorligini oshiradi.

Adabiyot fani darslarida qo'llaniladigan ta'lim vositalari – o'quv materialini ko'rgazmali taqdim etish va o'qitish samaradorligini oshiruvchi yordamchi materiallar hisoblanadi.

Adabiyot fanini o'qitish jarayonida qo'llaniladigan ta'lim vositalarining tasnifi

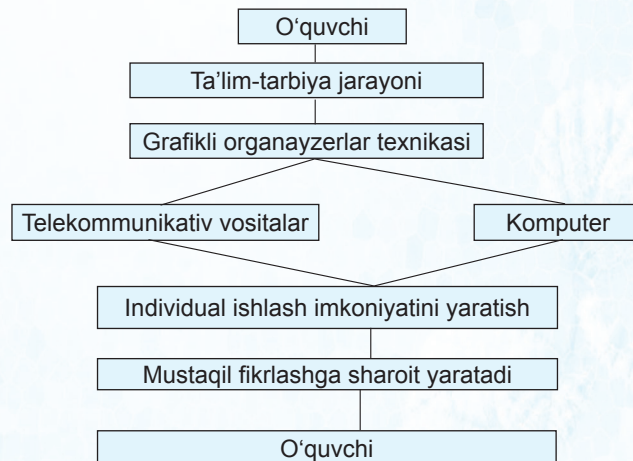

Ta'limning **texnik** va **yordamchi vositalari** – o'quv materialini ko'rgazmali namoyish etishga, uni tizimli yetkazib berishga yordam beradi va o'quvchilarning o'quv materialini tushunishlariga va yaxshi eslab qolishlariga imkon beradi. O'quv-uslubiy qo'llanmalar esa o'quvchilarning mustaqil ishlarini faollashtirishga yordam beradi.

Adabiyot fani o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishda fikriy jarayonlarni ko'rgazmali tashkil etish bir qancha afzalliklarga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bular quyidagilar:

- o'quvchilarni faollashtiradi;
- ijodiy yondashtiradi;
- vaqtni tejaydi;
- qiziqishini orttiradi;
- mustaqil fikrlashga undaydi;
- idrok qilish ko'lamini kengaytiradi.

Bugungi kun talabidan kelib chiqib adabiyot fani o'qituvchilari o'z faoliyatlarida zamonaviy pedagogik texnologiyadan, xususan, grafikli organayzerlar texnik vositalaridan bimalol, o'zgarlar yordamisiz foydalana olishlari lozim. Buning uchun o'qituvchilar ma'lum bir ma'noda shu yo'nalish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlari zarur.

Aynan o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishda telekommunikativ vositalar va kompyuterdan foydalanish o'quvchilarning har tomonlama erkin fikrlashiga, ijodiy yondashuviga, dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylanishiga sharoit yaratadi.

Kompyuterli darslar – o'quv jarayoni zamonaviy, yuqori darajadagi yutuqlarga suyangan holda didaktikaning so'nggi texnologiyalari asosida tashkil etiladigan darslardir. Bunday darslar o'quv materillarini tez va oson o'zlashtirish imkonini beradi. Agar kompyuter adabiyot faniga oid maxsus dasturlar va grafikli organayzerlar bilan ta'minlansa, o'quv jarayoni yanada samarali kechadi.

Adabiyot fani o'quv mashg'ulotlarini mazmunli tashkil etish va jonlantirishda ko'rgazmali axborot og'zaki axborotdan ko'ra ahamiyatliroq va unumliroq. Ko'rish mexanizmining axborotni qabul qilish qobiliyati eshitishdan ko'ra ancha yuqoriroq. Bu esa o'z navbatida ko'rish tizimiga inson qabul qiladigan axborotning qariyb 90 foizini yetkazish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari ko'rgazmali axborot bir vaqtning o'zida beriladi. Shuning uchun ko'rgazmali axborotni qabul qilish va eslashga og'zaki axborotdan ko'ra kam vaqt talab etiladi. Ko'rgazmali axborot ishlatilganda tasavvur hosil bo'lishi og'zaki bayondan ko'ra besh-olti marta tezroq kechadi. O'quvchining ko'rgazmali axborotdan ta'sirlanishi og'zaki axborotdan ko'ra ancha yuqori bo'ladi. Ko'rgazmali axborotni qayta takrorlash oson va aniqroq. Shuning uchun: **“Yuz bor eshitgandan ko'ra bir bor ko'rgan afzalroq”**, – deb bejizga aytilmagan. Shu bilan birga ko'rgazmali axborotda qabul qilish va eslash unumi uning ko'rsatilishi orasidagi mudдатning uzoqligiga bog'liq bo'lmaydi, og'zaki axborotni o'zlashtirish esa bunga bog'liq bo'ladi.

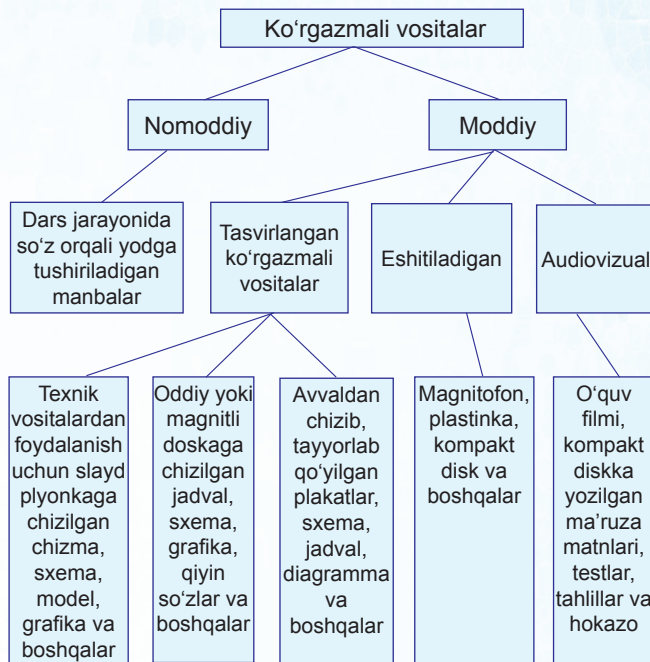
Og'zaki axborot an'anaviy bo'lib, asosan, o'qituvchining axborot berishi, o'quvchilarning bilimni qabul qilishi, to'plashi va xotirasida saqlashi bilan belgilanadi. “Bilim” tushunchasi xotirada saqlanadigan axborot ma'nosida tushuniladi. Bunday bilimlar ularning joriy, oraliq, yakuniy nazorat va bosqichli nazorat imtihonlari hamda yakuniy davlat attestatsiyasida shu axborotga doir berilgan savolga bergan javobi orqali tekshirib ko'riladi. Ular xotira tubida saqlanadi yoki boshqacha aytganda, faqat unga qaratilgan to'g'ridan to'g'ri savol qo'yilganda esga olinadi. Qayta esga olish darajasidagi bilim uzoq vaqt xotirada saqlanmaydi. O'quvchi savol berilganda uni eslashi, ba'zan esa, umuman eslay olmasligi ham mumkin.

Og'zaki axborot ma'lumot berish tizimida tayyor bilimlarni o'qituvchi o'quvchilarga ularning ehtiyoji va faollik darajasiga bog'liq bo'lmagan holda bevosita berishi mumkin bo'lgan imkoniyatdan kelib chiqadi.

Adabiyot darsining barcha tur va shakllarida o'quv jarayoni, asosan, ko'rgazmali usullar asosida olib bo-

riladi. Bu dars turlarida, asosan, o'quvchilarning eshitish, ko'rish va esda saqlab qolish qobiliyatlariga tayaniladi. O'quvchilarning eshitgan, ko'rgan va esda saqlaganlari asosida bexato javob berishlari dars samaradorligini belgilaydi.

Adabiyot fanini o'qitishdagi ko'rgazmali darslar boshqa tur darslariga qaraganda bir qator afzalliklarga ega. Bu turdagi darslar vaqtni tejash, o'qituvchi va o'quvchining kuchini saqlash hamda dars jarayonini samarali va jonli boshqarish imkonini beradi.

Adabiyot fani dars mashg'ulotlariga tayyorlanishda o'qituvchining ko'rgazmali qurollar va ta'lim texnik vositalaridan foydalanishi muhim omillardan hisoblanadi. Adabiyot fani o'quv xonasi doimo ozoda va tartibli bo'lishi, ko'rgazmali vositalar o'z vaqtida yangilanishi va mavjud ko'rgazmali vositalarning mavzu va mazmuni adabiyot fanini o'qitish dasturiga to'g'ri kelishi kerak. Xonada kinoapparat va kinoekran bo'lishi dars uchun muhim. Chunki o'tkaziladigan nazariy dars mashg'ulotlarining mazmun va mohiyatini ochib berishda, yozuvchi va shoirlar hayoti va ijodi, yaratgan badiiy asarlari asosida yaratilgan videotasvirlarni taqdim etishda, dars samaradorligini oshirishda hamda mashg'ulotlarning jonli o'tishida ularning ahamiyati katta.

Adabiyot fani o'qitish jarayonini ko'rgazmali tashkil etish o'quvchining ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini, fanga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi, o'quv materiallarini idrok qilish va puxta o'zlashtirishiga yordam beradi, diqqatni barqarorlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I. A. Karimov. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: Sharq, 1998.
2. J. G'. Yo'ldoshev, S.A. Usmonov. Pedagogik texnologiya asoslari. T.: O'qituvchi, 2004.
3. L.V. Golish, D.M.Fayzullayeva. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. T.: Iqtisodiyot, 2011.
4. B.Ziyomuhammadov, Sh. Abdullayeva. Ilg'or pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. T.: Abu Ali Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2001.
5. B. Ziyomuhammadov, M.Tojiyev. Pedagogik texnologiya – zamonaviy o'zbek milliy modeli. T.: Lider Press, 2009.
6. N.X. Avliyaqulov, N.N.Musayeva. Pedagogik texnologiya. T.: Tafakkur bo'stoni, 2012.
7. N.N.Azizxo'jayeva. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.

Hafiza ISLOMOVA,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti
katta o'qituvchisi

DARSGA YANGILIK KIRITISH

o'qituvchi faoliyatining asosi

Interfaol usullar har bir o'quvchining faolligiga, erkin va mustaqil fikr yuritishiga asoslanadi hamda o'quvchilar o'qituvchi yordami va hamkorligida mustaqil ishlash ko'nikma va malakalariga ega bo'lishadi. O'quvchilar yangi bilimlarni ilmiy izlanish, tadqiqotchilik, tajriba-sinovlar o'tkazish asosida o'zlashtirishadi. Ular kichik guruhlariga, ya'ni mikroguruhlariga bo'lingan holda hamkorlikda ishlaydilar. Mikroguruhlarning har bir a'zosi topshiriqni bajarishda o'z hissasini qo'shishga harakat qiladi.

Ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayoniga tatbiq etishning asosiy shartlari quyidagilardan iborat: birinchidan, Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ko'rsatilganidek, ta'lim tizimini jadallashtirish; ikkinchidan, chet tilidan bilimlarni o'zlashtirishda erkin muloqotga kirishishni rivojlantirish; uchinchidan, chet tilini o'qitishda asosiy e'tiborni o'quvchining faolligini oshiruvchi metodlar va zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanishga qaratish lozim.

Pedagogik texnologiyalar asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar o'quvchi-talabalarni fikrlashga, o'z nuqtai nazarini asoslashga imkoniyat yaratadi. Hozirgi davrda yangi axborotni o'zlashtirish va o'zlashtirganlarini o'zlari tomonidan baholashga qodir, zarur qarorlar qabul qila oladigan, mustaqil va erkin fikrlovchi shaxslar kerak. Shuning uchun ham ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o'qitish uslublari – interfaol usullar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyos. Pedagogik texnologiya va ularning ta'limda qo'llanishiga oid bilim va tajriba o'quvchilarning bilimli va yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. *Innovatsiya* inglizcha so'z bo'lib, «yangilik kiritish», «yangilik» demakdir. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda, asosan, interfaol usullardan foydalaniladi.

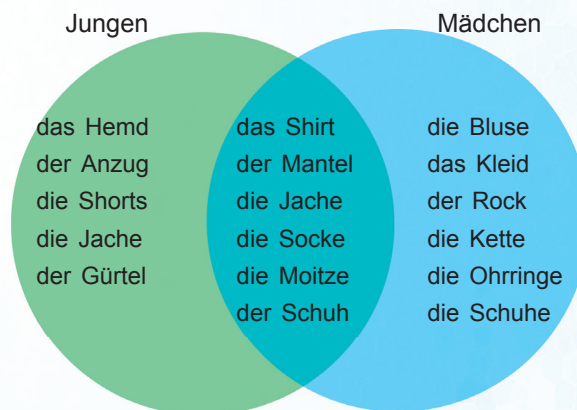
Interfaol – bu o'zaro harakat qilmoq yoki kim bilan suhbat, muloqotda bo'lish deganini anglatadi. Bu usullarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi. Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularga o'quvchining dars davomida befarq bo'lmasligi, mustaqil fikrlash, ijod qilish va izlanishga jalb etilishi; o'quvchilarning o'quv jarayonida fanga bo'lgan qiziqishlarining doimiylik ta'minlanishi; o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlari mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirilishi; pedagog va o'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyatini doimiy ravishda tashkil etishlari kiradi.

Bizningcha, pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi o'qituvchi va o'quvchining belgilangan maqsadga hamkorlikda erishishlari uchun tanlagan texnologiyalariga bog'liq. O'qitish jarayonida maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo'llanilgan har bir ta'lim texnologiyasi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlik

faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erishishi mumkin. O'quv jarayonida o'quvchilar mustaqil fikrlab, ijodiy ishlab, izlanib, tahlil etib, o'zlari xulosa qila olsa, o'zlariga, guruhga, guruh esa ularga baho bera oladi. O'qituvchi esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yaratara olsa, ana shular o'qitish jarayonining asosi hisoblanadi. Har bir dars, mavzu, o'quv fanining o'ziga xos texnologiyasi bor. «O'quv jarayonidagi pedagogik texnologiya bu aniq ketma-ketlikdagi yaxlit jarayon bo'lib, u o'quvchining ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo'naltirilgan, oldindan puxta loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir».

Hozirgi kunda hammaga ma'lum va keng qo'llaniladigan usullardan «Klaster», «Aqliy hujum», «Debat», «Venn diagrammasi», «Sirli sandiqcha», «So'z o'yini» kabilardan foydalanish dars davomida o'z samaradorligini ko'rsatmoqda.

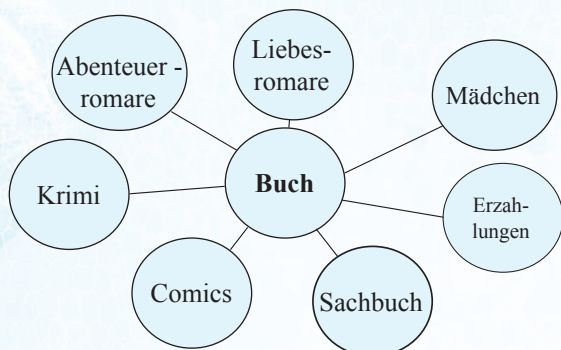
Keng qo'llaniladigan usullardan biri bu «Venn diagrammasi» bo'lib, bu usulni «Sport», «Feiertage», «Sport arten», «Haushalt» va boshqa mavzularda qo'llash mumkin. Masalan, «Kiyim-kechaklar» mavzusi o'rganilganda «Venn diagrammasi»dan quyidagicha foydalaniladi:

Dastlab o'quvchi yoki talabalar ikki guruhga bo'linib, ma'lum bir belgilangan vaqt davomida ushbu doiralar ichiga kiyimlar nomini to'g'ri va aniq qilib yozish lozimligi tushuntiriladi. Birinchi diagrammaga faqat o'g'il bolalar kiyimi, ikkinchi diagrammaga qizlar kiyimi nomlari yoziladi. Diagramma kesishgan joyga esa o'g'il bolalar ham, qizlar ham kiyishi mumkin bo'lgan kiyimlar yoziladi. Qaysi guruh tezlik va chaqqonlik bilan ko'proq so'z yoza olsa, o'sha guruh g'olib hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, «Klaster» usulining hozirgi kunda yuzdan ortiq turi mavjud bo'lib, bu usul amaliy mashg'ulotlar davomida keng qo'llanilmoqda. Klaster usulidan dars davomida foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash doirasini kengaytiradi. Bunda o'quvchilarga ma'lum bir

mavzuning nomi doskaga yoziladi. O'quvchilar berilgan mavzuni o'zlarining tushunchasi bo'yicha tasvirlab berishlari kerak. Masalan, bu usuldan «Sport», «Kasblar», «Yil fasllari», «Kitob», «Ranglar», «Men sevgan kitob» kabi mavzularda keng foydalanish mumkin. Quyida «Kitob» mavzusiga tuzilgan klaster berilgan:

Yuqorida keltirilgan interfaol metodlardan tashqari yana bir qancha metodlar mavjud. Bular: «Zanjir»usuli, «Aql charxi», «Xotira mashqi» va boshqalar.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, hozirgi kundagi davr talabi chet tilini o'rganish ekanligidan kelib chiqib, o'sib kelayotgan yosh avlodga chet tilini o'rganishning yangi uslublarini ta'lim jarayoniga tatbiq etish olim va mutaxassislar oldida turgan dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.B.B. Saydahmedov. Yangi pedagogik texnologiya. T., 1992.

2.U.X.Hoshimov, I.Ya. Yoqubov. O'rta maktablarda ingliz tili o'qitish metodikasi. T.: O'qituvchi, 1993.

MA'NODOSHLARNI BILASIZMI?

Kam+odb+palov=	N+mehnat+valida=	O'.p.kelishigi qo'shimchasi+I+hayron=
B+nomus=	2+chashma=	Ko'ngil+xursand=
Ko+uya+ism=	Ch.kel.qo'sh.+J.kel.qo'sh+sa=	Rost+kam=
Pi+fasl nomi=	2+daraxt nomi=	N+mehnat+ho'l (tojikcha) =
Jih+kam=	Sav+nota nomi=	D+shikor+lahza=
Haqiqiy+aha=	Sak+raqam=	G'+onalar qo'shig'i+so'z yasovchi qo'shimcha=
Ni+ba`zan=	Rost+T.kelishigi qo'shimchasi+gul=	J.kelishigi qo'shimchasi+yarim(tojik tilida)+at=

Mazkur topshiriqni bajarish uchun o'quvchi ma`nodosh so'zlar hamda qo'shimchalarning turlarini puxta o'rgangan bo'lishi lozim. Qora rangda ajratib ko'rsatilgan so'zlar aynan o'zgartirilmay, ko'chirib olinadi. Qolgan so'zlarning ma`nodoshlarini topib yozish talab etiladi.

Masalan, "kam" so'zining ma`nodoshi "oz", "odb"ni o'zi yoziladi, "palov" so'zining ma`nodoshi esa "osh". Mazkur qismlarni bir-biriga qo'shsak, Bo'stonliq tumanidagi "Ozodbosh" joy nomi kelib chiqadi.

TOPSHIRIQNING JAVOBLARI

Kam+odb+palov=	Ozodbosh	N+mehnat+valida=	Nishona	O'.p.kelishigi qo'shimchasi+I+hayron=	Dallol
B+nomus=	Bor	2+chashma=	Qo'shbuloq	Ko'ngil+xursand=	Dilshod
Ko+uya+ism=	Koinot	Ch.kel.qo'sh.+J.kel.qo'sh+sa=	Dangasa	Rost+kam=	Chinoz
Pi+fasl nomi=	Piyoz	2+daraxt nomi=	Qo'shchinor	N+mehnat+ho'l (tojikcha) =	Nishtar
Jih+kam=	Jihoz	Sav+nota nomi=	Savdo	D+shikor+lahza=	Dovon
Haqiqiy+aha=	Aslaha	Sak+raqam=	Sakson	G'+onalar qo'shig'i+so'z yasovchi qo'shimcha=	G'allakor
Ni+ba`zan=	Nigoh	Rost+T.kelishigi qo'shimchasi+gul=	Chinnigul	J.kelishigi qo'shimchasi+yarim (tojik tilida)+at=	G'animat

Ro'zmat ISMOILOV,

Bo'stonliq qishloq xo'jaligi va tadbirkorlik kasb-hunar kollejining ona tili va adabiyot fani katta o'qituvchisi

Isroiljon PO'LATOV,

Qo'qon davlat pedagogika instituti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti,

Sotiboldi ODILOV,

Qo'qon davlat pedagogika instituti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi

DARSNI O'YINGA AYLANTIRISH MUMKIN(MI?)

Ta'lim jarayoni, uni rivojlantirish va o'zgartirish o'qituvchi va sinf o'quvchilarining o'zaro ochiq muloqoti va ishonchi muhitida samarali bo'ladi. Ta'lim jarayonida qo'llanadigan o'yinlar qisqa vaqtga mo'ljallangan. Bunday o'yinlar guruh bo'lib mashq qilishga odatlantiradi, oldindan tayyorgarlikni talab etmaydi. O'yinlar vaqtida kichik guruhlar faolligi ortadi, ta'lim ishtirokchilarining diqqati ish (ta'lim jarayoni)ga to'liq jalb etiladi.

O'yinlar vositasida o'quvchilarga yangi bilim berish, ko'nikma hosil qilish, kichik guruhlar a'zolarining ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantirish mumkin. O'yinlarni darsning kirish yoki yakunlovchi qismida o'tkazish mumkin. O'yinlarni maqsadiga ko'ra 7 turga ajratish mumkin:

1. Guruh bo'lib ishlash uchun sog'lom muhit tashkil etishga qaratilgan o'yinlar:

- guruh a'zolarining o'zaro tanishishlariga yordam beradi;
- guruh bo'lib ishlash ishtiyoqini tug'diradi;
- guruh a'zolarining o'zini erkin his etishlarini ta'minlaydi, charchoqni tarqatadi.

2. Umumiy qiziqishlarni aniqlashga yo'naltirilgan o'yinlar:

- guruh a'zolarining ichki munosabatlarini tezda tiklashga yordam beradi (umumiy qiziqishlar, orzularni aniqlash orqali);
- guruhga yangi qo'shilgan a'zolarining (o'quvchilarning) yangi sharoitga moslashishlariga yordam beradi.

3. Guruhning birligini qo'llab-quvvatlovchi o'yinlar:

- o'zaro munosabat me'yorlarini o'rnatishga yordam beradi;
- guruhning birligini, jipsligini mustahkamlashga yo'naltirilgan bo'ladi.

4. O'zaro bog'lovchi o'yinlar:

- bir mavzudan ikkinchi mavzuga yengillik bilan, tabiiy o'tishni ta'minlaydi;
- turli tushunchalarni o'zaro bog'lash uchun xizmat qiladi;
- yangi mavzuni o'rganishni yakunlash bosqichini faollashtiradi.

5. Rag'batlantiruvchi o'yinlar:

- guruh bo'lib ishlashga rag'batlantiradi;
- murakkab mavzularni muhokama qilishga yordam beradi;
- dars davomida «nafasni rostlab», ishni davom ettirishga yordam beradi.

6. Ijodkorlikni rag'batlantiruvchi o'yinlar:

- dunyoga boshqacha ko'z bilan qarash, ta'limda innovatsion metodlarni qo'llashga yordam beradi;
- o'yin qatnashchilari o'zlarining yangi qirralarini kashf etadilar, yangilikni qabul qilish ko'nikmasini hosil qiladilar.

7. Yakunlovchi o'yinlar:

- katta mavzularni o'rganishni yakunlash, egallangan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashga yordam beradi;
- ta'limning innovatsion metodlarini baholash va unga munosabat bildirishga o'rgatadi.

Ta'lim jarayonida qo'llangan har bir o'yin yakunida o'qituvchining sharhiga vaqt ajratiladi. Bunda u yoki bu o'yin guruh a'zolari tomonidan qanday qabul qilingani, guruhda qanday g'oyalar tug'dirganini sharhlashga e'tibor beriladi.

Quyida ayrim o'yinlarning sharhi bilan tanishtirib o'tamiz

Limerik

Sinf doskasiga limerik osib qo'yiladi. Har bir ijodiy guruhdan bittadan vakil limerikning 2–3 satrini tanlab oladi. Vazifa: tanlab olingan satrlar mazmuniga moslab, she'riy matn tuzishni davom ettirish.

Vazifani bajarish uchun 10 minut vaqt beriladi. So'ngra har bir guruhdan 1 kishi taqdimotga chiqadi. O'yin so'ngida o'qituvchi bajarilgan ishlarni sharhlaydi.

5-sinf ona tili darslarida «Til va jamiyat» mavzusini o'rganish uchun quyidagi topshiriqlarni berish mumkin:

1. Darslikning 6-sahifasidagi 2-mashqda berilgan til haqidagi maqol va hikmatli so'zlarni o'qing. O'zingiz va o'rtoqlaringiz bilgan ana shunday maqol va hikmatli so'zlarni eslab, qog'ozga yozing.

2. Nutq odobi haqidagi maqollar, matallar va hadislarni eslang, qog'ozga yozing.

3. Har bir ijodiy guruh vakillari taqdimotida faol qatnashing.

4. Taqdimot davomida yangi topilgan eng ma'qul maqol, matal, hikmatli so'z va hadislarni doskaga yozib bering va sharhlang.

5. Taqdimot davomida tilning ijtimoiy va ma'rifiy ahamiyati haqidagi o'z fikrlaringiz bilan o'rtoqlashing.

O'yin o'qituvchining sharhi bilan yakunlanadi.

Bingo

Dars mashg'ulotidan oldin o'qituvchi bingo-jadval tuzadi. 25 ta kvadratga eng muhim ma'lumotlar va topshiriqlar joylashtiriladi. Dars davomida bingo-jadval har bir o'quvchiga tarqatiladi. Uni to'ldirish uchun 20 minut vaqt beriladi. Qaysi o'quvchi gorizontol, perpendikulyar yoki diagonal joylashgan kvadratlardagi topshiriqlarni birinchi bo'lib bajarsa, «bingo» deb xitob qiladi. G'olib o'quvchiga rag'batlantiruvchi sovg'a beriladi (kitob, jurnal kabi).

5-sinfning I choragida gap bo'laklari o'rganiladi. Yakunlovchi mashg'ulotda «Bingo» o'yinini o'tkazish mumkin. Buning uchun quyidagicha bingo-jadval tuziladi va o'quvchilarga yetarli tarzda ko'paytiriladi:

	B	I	N	G	O
	Kesim	Ega	Hol	To'ldiruvchi	Aniqlovchi
1.	Shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanadi	Egalik qo'shimchalari bilan turlanadi. Misol:	Kesimga tobe bo'ladi. Gapni kengaytiradi. Misol:	Kesimga tobe bo'ladi. Gapni kengaytiradi. Misol:	Ega vazifasidagi otni aniqlaydi. Gapni kengaytiradi. Misol:
2.	Kesim – gapning markazi. Misol va sharh.	Kesimga tobe bo'ladi. Misol va sharh.	Harakatning bajarilish o'rnini bildiradi. Misol:	Kimni? Nimani? so'rog'iga javob bo'ladi. Misol:	Ot-kesimni aniqlaydi. Misol:
3.	Yakka o'zi ham mustaqil gap bo'lib kela oladi. Misol:	Yakka o'zi ham mustaqil gap bo'lib kela oladi. Misol:	Harakatning bajarilish paytini bildiradi. Misol:	Kimga? Nimaga? so'rog'iga javob bo'ladi. Misol:	To'ldiruvchi vazifasidagi otni aniqlaydi. Misol:
4.	Sodda yoyiq gap tuzing.	Sodda yoyiq gap tuzing.	Harakatning bajarilish tarzini bildiradi. Misol:	Kim bilan? Nima bilan? so'rog'iga javob bo'ladi. Misol:	Hol vazifasidagi otni aniqlaydi. Misol:
5.	Sodda yoyiq gaplardan iborat bog'li matn tuzing.	Sodda yoyiq gaplardan iborat bog'li matn tuzing.	Sodda yoyiq gaplardan iborat bog'li matn tuzing (hol ishtirok etsin).	Sodda yoyiq gaplardan iborat bog'li matn tuzing (to'ldiruvchi ishtirok etsin).	Sodda yoyiq gaplardan iborat bog'li matn tuzing (aniqlovchi ishtirok etsin).

O'zligingni angla

Bu o'yin o'quvchilarni o'zligini anglashga, o'zi haqida o'zgalarga so'zlab berishga, sinf o'quvchilarini noverbal muloqotga o'rgatadi. Chorak oxirida takrorlash darslarida o'tkazish mumkin. O'yin uchun 20 minut vaqt ajratiladi. O'yinni o'tkazish uchun tavsiyalar:

1. O'yin ishtirokchilari bir varaqdan qog'oz, markerlar va to'g'nog'ich oladilar. 10 minut davomida quyidagilarni bajaradilar:

a) qatnashchilar o'zlarining avtoportretlarini o'rtoqlik hazili tarzida chizadilar;

b) o'zlarining eng xarakterli sifatlarini yozadilar, masalan: «Men tirishqoqman», «Men sabrsizman» kabi;

v) zodiak kalendari bo'yicha o'zlarining qaysi burjga mansubliklarini chizadilar.

2. O'yin ishtirokchilari o'zlari tayyorlagan qog'ozni o'z ko'kraklariga to'g'nab oladilar.

3. Qolgan vaqtda ishtirokchilar gapirmasdan (noverbal muloqot) bir-birlarini o'rganadilar.

4. Tanishuv tugagach, o'z o'rinlariga qaytib bir-birlariga savol beradilar.

5. O'qituvchi o'quvchilar bilan o'zlikni anglash jarayonini muhokama qiladi. O'yinning ikkinchi variantida «Men qanday bo'lmoqchiman?» savolini qo'yish mumkin. O'yin qatnashchilari o'zlari haqidagi ma'lumotlarni to'ldirib beradilar. «Noverbal aloqa» ichki nutqni o'stiradi, o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytiradi, o'zligini tanqidiy va obyektiv mulohaza qilishga, o'rtoqlarining xarakter-xususiyatlarini o'rganishga da'vat etadi.

O'z xotiralari bilan o'rtoqlashish

O'yinni o'tkazishdan maqsad:

1. Sinfda o'quvchilarning o'zaro hamkorligini, o'zaro ishonch muhitini ta'minlaydi.

2. O'quvchilarning fikrlash qobiliyatini o'stiradi.

3. Sinf o'quvchilariga bir-birlarini yaxshi anglash uchun sharoit tug'diradi. Kichik guruhlardagi o'quvchilar soni 10–12 tadan oshmasligi kerak. O'yinga 10 minut vaqt ajratiladi.

5-sinf o'zbek tili darslarida bu o'yin o'tkazilganda o'quvchilardan 5 yil oldin maktabga ilk qadam qo'ygan kunlarini xotirlash so'raladi. Xotirlash jarayoni dastlab noverbal bajariladi (ichki nutq). So'ngra xotiralar og'zaki

bayon etiladi. Mazkur o'yin o'quvchilar xotirasini mustahkamlaydi, mustaqil fikrlash va bog'lanishli og'zaki nutq ko'nikmalarini o'stiradi. Xotirlash jarayoniga turtki bo'ladigan manbalardan (rasm, «Alifbe» kitobi, qo'ng'iroq) foydalanish mumkin.

Tinglang va xulosa chiqaring

Bu o'yin bog'lovchi zveno vazifasini bajaradigan o'yinlardan bo'lib, bir mavzudan ikkinchi mavzuga «yengil» o'tish imkoniyatini tug'diradi. Yangi mavzuga muqaddima, turli tushunchalarni o'zaro bog'lovchi «ko'pri» vazifasini o'taydi.

O'yinni o'tkazishdan maqsadlar:

1. Sinf o'quvchilarining diqqatini koordinatsiya qilish.

2. O'quvchilarni guruh bo'lib ishlashga jalb etish.

3. Yangi mavzu taqdimotida o'zaro qanday muloqotga kirishish va bir-birini tinglash madaniyatini shakllantirish.

O'yin uchun 15 minut vaqt ajratiladi. O'yinni o'tkazish uchun tavsiyalar:

1. O'zbek tili o'qituvchisi sinf o'quvchilariga quyidagi topshiriqni beradi: Boshqa ijodiy guruhlardan o'zingizga ikki nafar sherik tanlang. 3 kishi bo'lib, o'zlaringizga ma'qul rang tanlang. Masalan, O'zbekiston Respublikasining bayrog'idagi ranglardan: zangor, qizil, oq, moviy.

2. Kichik ijodiy guruhlarning har biri boshqalarga nimalar to'g'risida so'zlab berish mumkinligini maslahatlashadilar, ona tili darslarida yaqin orada o'rgatilgan mavzulardan birini tanlaydilar («Til va jamiyat», «So'z tarkibi», «Kesim», «Sodda yig'iq gap», «Gap qoliplari», «So'z birikmalari», «Uyushiq bo'laklar», «Undalma», «Qo'shma gap», «Ko'chirma gap» kabi).

3. O'yilash uchun 2 minut vaqt beriladi.

4. Taqdimotda har bir ijodiy guruh o'zi tanlagan mavzu bo'yicha boshqalarga ma'lumot beradi. 3 ta qatnashchi bir-birini to'ldiradi. Taqdimot uchun 2 minutdan vaqt ajratiladi. O'qituvchi vaqtni kuzatib turadi.

5. Boshqa guruh a'zolari eshitganlari haqida xulosa chiqarib beradilar. Bu o'yindagi so'nggi halqa bo'lib, xulosalarga alohida ahamiyat beriladi.

Yuqoridagi o'yin vositasida o'tilgan mavzularni takrorlash yengillashadi. O'quvchilarda oz vaqt ichida mavjud bilimlar yuzasidan mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmasi shakllanadi. Bu esa tanqidiy fikrlashni o'stirishdagi muhim

omildir. 5-sinf ona tili darslari misolida olib ko'rganimizda, darslikdagi I bo'lim («Muqaddima») o'rganilgach, II bo'lim-ga o'tishdan oldin yuqoridagi o'yinni o'tkazish mumkin.

Berilgan mavzu (jumla) asosida muzokaraga kirishish

O'yinni o'tkazishdan maqsad:

Sinfda musobaqa ruhini o'stirish; o'zaro fikr almashishga o'rgatish.

1. O'quvchilarning bog'lanishli og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini o'stirish.

2. Taqdimotlarda o'quvchilarning nutq madaniyati asoslarini egallashlariga erishish.

O'yin uchun 20 minut vaqt ajratiladi. Mazkur o'yinni yakunlovchi mashg'ulotlarda, yozma ishga tayyorgarliklar oldidan o'tkazish mumkin.

O'yinni o'tkazish uchun tavsiyalar:

1. Sinf o'quvchilari davra qurib o'tiradilar. O'qituvchi lenta shaklida qirg'ilgan qog'ozlarga yozilgan mavzular (jumlar)ni tarqatadi.

2. O'quvchilar tanlagan mavzulari (jumalari) asosida bog'li matn tuzadilar (yozma).

3. Taqdimotga (og'zaki) 2 minut vaqt beriladi.

4. O'qituvchi o'yin natijalarini sharhlab yakunlaydi.

O'quvchilarga tavsiya etilishi mumkin bo'lgan mavzular (jumlar) namunasi:

1. Do'st bo'lish bu...

2. Raqobat – bu...

3. Mening maktab hayotiga doir ilk xotiralarim.

4. Mening birinchi o'qituvchim.

5. Men sevgan bolalar shoiri (yozuvchisi).

6. Mening sevimli kitobim.

7. She'riyat men uchun...

8. Kitob men uchun...

9. Kompyuter – bu...

10. Sport mening hayotimda.

11. O'zbek xalq milliy bayramlari.

12. O'zbek xalq bolalar og'zaki ijodi.

13. Kattalarga munosabatim.

14. Mening kelajakdagi orzularim.

15. Bo'sh vaqtimni qanday o'tkazaman?

Tashqi qiyofani o'zgartirish va o'rtog'idagi o'zgarishlarni topish

Mazkur o'yin rag'batlantiruvchi o'yinlardan bo'lib, uni o'tkazishdan maqsad:

– qabul qilish va kuzatuvchanlik ko'nikmalarini mustahkamlash;

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S. Isamitdinov. Ta'lim jarayonida innovatsion usullardan foydalanish. Toshkent, 2005.
2. I.P. Po'latov, S. Odilov. O'zbek tili ta'limidagi zamonaviy texnologiyalar va innovatsion metodlar (ilmiy-uslubiy qo'llanma). Qo'qon, 2004.
3. I.P. Po'latov, J. Umarov. Ona tili darslarida innovatsion metodlardan foydalanish (ilmiy-uslubiy qo'llanma). Qo'qon, 2005.
4. I. Po'latov. Ona tili ta'limida innovatsion o'yinlar//Pedagogik ta'lim (ilmiy-nazariy va metodik jurnal). 2005-yil, 2-son.
5. N. Xolnazarov. Innovatsion usullar//Farg'ona ziyosi (ilmiy-uslubiy, ma'naviy-ma'rifiy, adabiy-badiiy nashr). Farg'ona, 2005-yil, 4-son. 8–9-betlar.
6. I.P. Po'latov, S. Odilov. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining ona tili darslarida innovatsion o'yinlar (ilmiy-uslubiy qo'llanma). Toshkent, 2005.
7. H. Ahmedova. O'zbek tili o'qitishning zamonaviy texnologiyalari. Toshkent: «Tafakkur» nashriyoti, 2012-yil.

- o'zgarish jarayonlarini tushunish;
- o'z-o'zini o'rganishni rag'batlantirish.

O'yinni o'tkazish uchun 15 minut vaqt ajratiladi. O'qituvchining tavsiyasi bilan o'quvchilar 2 nafardan ixtiyoriy juftliklarga bo'linadilar. Juftliklarda kiyim-bosh, oyoq kiyim, bant, galstuk kabi aksessuarlar bir xil rangda bo'lishi kerak. Juftliklar bir-birlariga orqa o'girib o'tiradilar. 2 minut ichida o'z tashqi qiyofalarini (3 ta belgidan oshirmagan tarzda) o'zgartiradilar. Vaqt tugagach, bir-birlariga qarab, o'rtoqlarining tashqi qiyofasidagi o'zgarishlarni topadilar. Buning uchun 1 minutdan vaqt beriladi.

Mazkur o'yin o'quvchilarning ko'rish xotirasini mustahkamlaydi, kuzatuvchan bo'lishga o'rgatadi. O'z navbatida bu kabi sifatlar ta'lim jarayonida qo'l keladi.

O'quvchilar savodxonligini oshirishda imlo lug'atlari bilan ishlashda, o'qilgan kitob, muzeyga sayr taassurotlari asosida bayon yozishda yordam beradi.

Mening vaqt pirogim

Bu o'yin ham rag'batlantiruvchi o'yinlardandir. O'yinni o'tkazishdan maqsad:

– o'z faoliyatini nazorat qilish va shaxsiy ma'lumotlar bilan fikr almashishni rag'batlantirish;

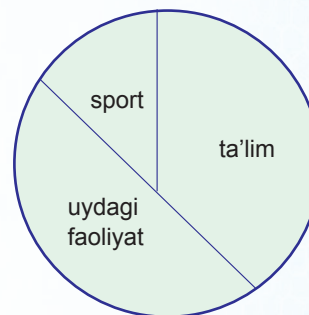
– o'z kun tartibini to'g'ri rejalashtirishda sinf o'quvchilarining qo'llab-quvvatlashlaridan foydalanish.

Bu o'yinni o'tkazish uchun 12–15 minut vaqt ajratiladi. Kichik guruhlar 4–6 o'quvchidan oshmasligi kerak.

O'qituvchi o'yin shartlarini tushuntiradi:

Men sizlarga hozir bir varaqdan qog'oz va bir nech-tadan rangli qalamlar tarqataman. O'z kun tartibingizni pirog shaklida chizing.

Masalan:

Ikkinchi pirogni ham chizing. Unda kun tartibingiz qanday bo'lishini xohlashingiz aks etsin.

Bu o'yin o'quvchilarni vaqtdan unumli foydalanishga o'rgatadi. Uydagi faoliyat mazmuniga e'tibor berishni o'rgatadi. Uzluksiz ta'lim samaradorligini ta'minlaydi.

Shahlo ASATOVA,

Navoiy shahar 17-umumiy o'rta ta'lim maktabi
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

TA'LIMNING «OLTIN TAROZI»SI

Dars jarayonida interfaol usullardan foydalanish dars samaradorligini oshirishi, o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalarini yanada mustahkamlashi hech kimga sir emas. Shuni inobatga olgan holda o'z tajribamdan kelib chiqib ona tili va adabiyot darslarida quyidagi interfaol usullardan foydalanishni tavsiya etaman.

“Mazmun va mohiyat” usuli

Bu usulni ona tili va adabiyot fanlarida o'tilgan mavzuni nazorat qilishda yoki yangi mavzuni mustahkamlashda qo'llash mumkin. Bu usulni amalga oshirishning afzalligi shundaki, guruhlardagi har bir o'quvchining ishtiroki ta'minlanadi. **Mazmun**, ya'ni tayanch tushuncha o'qituvchi tomonidan beriladi. Bunda ko'rgazmadan yoki monitordan foydalanish mumkin. **Mohiyat** esa guruh o'quvchilari tomonidan ochib beriladi. Masalan, 7-sinfda ona tili darsida “Yordamchi so'zlar” mavzusini o'tishda bu usul qo'l keladi. Dastlab **mazmun** beriladi.

1-guruh. Bog'lovchilar.

2-guruh. Ko'makchilar.

3-guruvvruh. Yuklamalar.

So'ngra **mohiyat** izohlanadi, ya'ni har bir guruh o'z rejasiga doir ma'lumot beradi, bergan ma'lumotlarini misollar orqali izohlaydi. Guruhlardagi har bir o'quvchi aniq, lo'nda ma'lumot aytadi, bunda tezkorlik bilan ish ko'rish talab etiladi. O'qituvchi ma'lumotlar to'g'riligini nazorat qilib, baholab boradi.

Adabiyot darslarida ham bu usulni qo'llash yaxshi samara beradi. Masalan, 7-sinf darsligida berilgan “Abdulla Qodiriyning hayoti va ijodi” mavzusini o'tishda bu usuldan foydalanish mumkin. **Mazmun** beriladi:

1-guruh. Abdulla Qodiriyning yoshlik yillari.

2-guruh. Ijodkorning faoliyati.

3-guruh. Abdulla Qodiriyning ijodi.

Mohiyat bosqichida har bir guruh o'z rejasini izohlab beradi.

Bu usulni qo'llash uchun oldindan o'quvchilarga yangi mavzu yuzasidan tayyorlanib kelish topshirig'i beriladi. Bu usul orqali o'quvchilarda izlanuvchanlik, mavzuni o'rganish uchun qiziquvchanlik va tirishqoqlik sifatleri shakllantiriladi.

“Mazmun va mohiyat” usulini qo'llashdan kutiladigan natija:

- o'quvchilarning tashabbuskorligini orttiradi;
- o'quvchilar mavzu yuzasidan keng ko'lamli tushuncha va ma'lumotlarga ega bo'ladi;

- darsda har bir o'quvchining ishtiroki ta'minlanadi;
- yangi mavzuga o'quvchilar oldindan tayyorlanib, ma'lumotlar yig'ishga intiladi.

“So'z sehri” usuli

Bu usuldan ona tili va adabiyot darslarida psixologik muhit yaratish maqsadida foydalanish mumkin. Bunda har bir guruhga alohida topshiriq beriladi. 1-guruhdan maqol, 2-guruhdan hikmatli so'z, 3-guruhdan hikoya, 4-guruhdan she'r aytish talab qilinadi. Bu usulni 7-sinfda ona tili darsida “Kelishik qo'shimchalari” mavzusi o'tilganda qo'llash mumkin. Birinchi guruh she'rdan namuna aytganda, ikkinchisi aytilgan she'rdan ishlatilgan kelishik qo'shimchasini topadi, keyingi guruh davom ettiradi. Masalan:

Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib,

Eng yorug' yulduzdan seni so'raymen.

Ul yulduz uyalib, boshini bukib,

Aytadir: men uni tushda ko'ramen.

Tushimda ko'ramen – shunchalar go'zal,

Bizdan-da go'zaldir, oydan-da go'zal!

(Cho'lpon. “Go'zal” she'ri)

Adabiyot fanida bu usulni qo'llaganda shoirlar she'riyatidan namunalar aytish va sharhlash mumkin.

“So'z sehri” usulini qo'llashdan kutiladigan natija:

- o'quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqtirish;
- ifodali o'qish ko'nikmasini shakllantirish;
- o'quvchini izlanishga, badiiy asar o'qishga o'rgatish;
- nafosat tarbiyasini berish, yuksak didni shakllantirish;
- axloqiy tarbiya berish.

“Tasvir va sharh” usuli

Bu usulni ona tili darsida qo'llaganda tasvir yoki rasm o'qituvchi tomonidan guruhlarga taqdim etiladi. O'quvchilar rasmni sharhlashlari, izohlab berishlari kerak. Bunda rasimga doir sarlavha tanlanib, so'ng yozma yoki og'zaki tarzda o'tilayotgan mavzuga doir atamalar qo'llangan holda matn tuziladi.

- 1-guruhga Vatanimiz taraqqiyoti bilan bog'liq rasm;
- 2-guruhga milliy qadriyatlarimiz yoki tarixiy obidalar tasvirlangan rasm;
- 3-guruhga “Sog'lom bola yili” bilan bog'liq rasm;
- 4-guruhga buyuk ajdodlarimiz yoki tavalludi nishonlanayotgan ijodkor rasmi berilishi mumkin.

Bu usulni adabiyot fanlarida o'tilgan mavzuni takrorlash yoki yangi mavzuni mustahkamlashda qo'llash mumkin. Bunda ijodkorlar va ularning faoliyati bilan bog'liq rasmlardan foydalanish mumkin. Guruh o'quvchilari esa uni izohlab, sharhlab berishadi, ma'lumotlar aytishadi. O'qituvchi jarayonni boshqaradi va guruh a'zolarini baholab boradi. Darsda barcha o'quvchilar qatnashishi ta'minlanadi.

“Tasvir va sharh” usulini qo'llashdan kutiladigan natija:

- o'quvchilar, avvalo, tasvirga sarlavha tanlaydi;
- tasvir kichik matn orqali izohlanadi yoki ma'lumotlar aytiladi;
- tasvirni ifodalash orqali og'zaki va yozma nutq shakllanadi, uslubiy xato qilishning oldi olinadi;
- har bir o'quvchining ishtiroki ta'minlanadi;
- o'quvchilarning fikrlash qobiliyati o'sadi, tafakkuri boyiydi;
- dars mavzusi adabiyot, tarix, huquq, milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari, geografiya, musiqa kabi qator fanlar bilan bog'lanadi.

“Bilimlar guldastasi” usuli

Bu usuldan darslarda yangi mavzuni mustahkamlashda foydalaniladi. Bu usul orqali o'quvchilarning nafaqat mavzu yuzasidan bilimni oshirish, balki ularning ijodkorligi, qo'l

mehnati hunarlarini o'zlashtirish va tashabbuskorligi, izlanuvchanligini oshirishga ham erishish mumkin. Har bir guruh uchun noan'anaviy, qo'lda tayyorlangan ko'rgazmalar, maketlar, qo'l mehnati namunalari taqdim etiladi. Har bir guruh o'ziga badiiy kompozitsiya yaratadi va uni mashg'ulotdan kelib chiqib nomlaydi. Vaqtdan unumli foydalanish uchun ona tili darslarida har bir guruhga bittadan mashq beriladi.

“Izohli test” usuli

Bu usuldan ona tili va adabiyot fanlarining har ikkisida, qolaversa, boshqa fanlarda ham o'tgan mavzuni so'rash va yangi mavzuni mustahkamlash uchun foydalanish mumkin. Bu usulni qo'llaganda darsdagi har bir o'quvchining

darsda faol ishtirok etishiga erishiladi. Bunda beshtadan o'ntagacha bo'lgan test savolini qo'llash maqsadga muvofiq. O'qituvchi testda ikkita bir-biriga yaqin javoblardan foydalanadi. Javoblarning biri xato, biri to'g'ri. O'quvchilar A javob uchun sariq rangli, B javob uchun yashil rangli tarqatmalar ko'rsatishadi va tanlagan javobini izohlashadi. Har bir test savoliga berilgan javoblar o'sha paytning o'zida umumlantirilib, to'g'ri javob bergan o'quvchilar rag'batlantirib boriladi.

“Izohli test” usulini qo'llashdan kutiladigan natija:

- o'quvchilarning olgan bilim, ko'nikma, malakalari darsning o'zidayoq aniqlanadi;
- har bir o'quvchining bilimni aniqlash imkoniyati tug'iladi;
- o'quvchilar o'z fikrlarini mustaqil izohlashga o'rganadi.

“Oltin tarozi” usuli

Bu usuldan ham ona tili va adabiyot fanlarida foydalanish mumkin. Oltin tarozi maketi yasalgan bo'lib, uning bir posangisiga “Bo'sh vaqt” yozuvi, ikkinchi posangisiga guruhlarning mavzudan olgan bilim, ma'lumotlari yozilgan qog'oz tarqatmalar qo'yiladi. Tarozi toshining bilimlar tomoni, albatta, og'ir keladi va o'quvchilar xulosa chiqarishadi. Bu usuldan darsni yakunlashda foydalaniladi. Har bir guruh o'quvchilari bugungi darsdan olgan ma'lumot, bilimni qog'ozlarga yozib, nimalarni bilib olganini aniq va qisqa qilib sanab o'tishadi va bo'sh vaqtni bekor o'tkazmaslik, vaqtni boy bermasdan bilim o'rganish kerakligi haqida xulosa chiqariladi.

“Oltin tarozi” usulini qo'llashdan kutiladigan natija:

- o'quvchilar xulosa chiqarishga, mustaqil fikrlashga o'rganadi;
- olgan bilim, ko'nikma, malakalarini mustahkamlaydi;
- bugungi darsda nimalarni bilib olganliklarini aniqlaydi;
- vaqtni zoye ketkazmaslik, uning qadrida yetish kerakligi haqida xulosa chiqarishadi.

“Guruhlar taqdimoti” usuli

Bu usuldan yangi mavzuni mustahkamlashda foydalanish mumkin. O'qituvchi tomonidan har bir guruh uchun sarlavha beriladi. Guruhlar mavzu asosida markaziy so'z atrofida so'z, so'z birikmasi va gaplar tuzishadi.

1-guruh. Kitob – bilim manbayi.

Kitob – aql qayrog'i. Kitob – bilim bulog'i.

Kitobsiz aql – qanotsiz qush. Kitob – bizning do'stimiz...

2-guruh. O'zbekiston – Vatanim manim.

O'zbekiston – serquyosh o'lka. Vatan – tug'ilib o'sgan makon. O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat. O'zbekiston jahonga yuz tutmoqda. O'zbekiston – erkin, hur o'lka.

3-guruh. Ilm – aql chirog'i.

Go'zallik ilm-u hikmatda. Ilm – inson ziynati.

Bir kechalik ilm olish yuz kunlik ibodatdan afzal.

4-guruh. Til – ijtimoiy hodisa.

Til – aloqa vositasi. Ona tili – millat ruhi. Milliy o'zlikni anglash ona tilini e'zozlashdan boshlanadi. Til – dil tarjimoni. Odobning boshi – til.

Adabiyot fanida ham o'tgan mavzuni so'rashda bu usuldan samarali foydalanish mumkin. O'qituvchi guruhlarga ijodkor faoliyati va ijodiga doir ma'lumotlar beradi. O'quvchilar uni davom ettiradi. Masalan:

1-guruh. Alisher Navoiy – g'azal mulkingning sultoni.

Navoiy – buyuk shoir, davlat arbobi.

Navoiy “shams ul-millat” deya ulug'langan.

Navoiy – millat g'ururi. Navoiy – donishmand shoir.

Navoiy – o'lmas so'z san'atkori.

2-guruh. Uvaysiy – o'zbek mumtoz shoirasi.

Uvaysiy – mumtoz adabiyot namoyandasi.

Uvaysiy – betakror chistonlar ijodkori.

Uvaysiy – go'zal g'azallar muallifi.

3-guruh. Maxtumquli – mumtoz adabiyot vakili.

Maxtumquli – turkman xalqi iftixori.

Maxtumquli ijodida yuksak ma'rifat tarannumi.

Maxtumquli – qalbga yaqin shoir.

Maxtumquli ijodida axloqiy poklik, ma'naviy yuksaklik tarannumi.

“Guruhlar taqdimoti” usulini qo'llashdan kutiladigan natija:

- o'quvchilar faolligini oshirish, fikrlash qobiliyatini o'stirish;
- o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undash;
- o'quvchilarni xatosiz, mukammal, ta'sirchan jumlar va gaplar tuza olishga o'rgatish;
- o'quvchilarga nafosat tarbiyasini berish;
- har bir guruh a'zosini fikrni jamlash, ta'sirchan iboralar tuza olishga undash.

“Zukkolar bahsi” usuli

Bu usulni ona tili fanida qo'llash mumkin. O'qituvchi guruhlarga so'zlar zanjirini beradi. O'quvchilar ulardan foydalanib eng mantiqli, mukammal, xatosiz, mazmundor gap tuza olishi kerak.

1-guruhga bahor, gulzor, Navro'z, lolaqizg'aldoq, yalpiz so'zlari;

2-guruhga ona, mo'tabar, ulug', mehdaryo, beshik, alla, mehr, sehr, inson so'zlari;

3-guruhga bola, sog'lom, mukammal, baquvvat, qudratli, barkamol, kelajak, vatan ravnaqi, oila, el-yurt, kuch-qudrat so'zlari beriladi.

Bu usulni qo'llashda mavzuga doir atamalardan foydalanish ham mumkin. Eng mazmundor va xatosiz yozilgan gaplar muallifi aniqlanadi.

“Zukkolar bahsi” usulini qo'llashdan kutiladigan natija:

- o'quvchilarni mantiqan va mazmunan boy gaplar tuzishga o'rgatadi;
- o'quvchilar uslubiy xatolarga yo'l qo'ymaslikka harakat qila boshlaydi;
- o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini o'stiradi.

“Ta'rif egasini toping” usuli

Bu usulni adabiyot darsida qo'llash mumkin. Bunda guruhlarga oldindan topshiriq beriladi. Har bir guruh o'zidan keyingi guruhga ta'riflarni aytadi. Shundan so'ng guruhlarning ushbu ta'rif qaysi ijodkorga tegishli ekanligini topadi. Har bir guruh birinchi ma'lumotdan so'ng topsa – 5 ball, ikkinchi ma'lumotdan so'ng topsa – 4 ball, 3-ma'lumotdan so'ng topsa – 3 ball yig'adi. Yoki ta'rif o'qituvchi tomonidan guruhlarga beriladi va yuqoridagidek baholanadi. Ma'lumotlar qaysi ijodkorga tegishli ekanligi aniqlangach, javob berayotgan guruh shu ijodkor hayoti va faoliyatiga doir ma'lumotlar aytadi va o'qituvchi tomonidan baholab boriladi. Bu usulda har bir guruh a'zosi ishtirok etadi. Masalan, 5-sinf adabiyot darsida bu usuldan quyidagicha foydalanish mumkin:

1-guruh uchun topshiriq.

1-ma'lumot. U Trigiya mamlakatidan bo'lgan, Lidiya shohi Krez saroyida xizmat qilgan.

2-ma'lumot. Haqgo'yiligi, adolatparastligi, kinoyali achchiq tili uchun dushmanlari tomonidan Delfa shahridagi tog' qoyasidan otib yuborilgan.

3-ma'lumot. Besh yuzga yaqin masallari bizgacha yetib kelgan. Uning “Ustiga tuz ortilgan eshak”, “Kiyik bilan tokzor” kabi masallari bor.

Javob: Bu ma'lumotlar Ezop haqida.

2-guruh uchun topshiriq.

1-ma'lumot. U avval turli gazeta va jurnallarda ishlagan. 1935–1938-yillarda O'zbekiston Fanlar qo'mitasi qoshidagi Til va adabiyot institutida ilmiy xodim bo'lib ishlagan.

2-ma'lumot. 1938-yildan umrining oxirigacha Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida o'qituvchi bo'lib ishlagan.

3-ma'lumot. Uning “O'n she'r”, “Undoshlarim”, “Kurash nechun?” nomli to'plamlari bor.

Javob: Bu ma'lumotlar Maqsud Shayxzoda haqida.

3-guruh uchun topshiriq.

1-ma'lumot. U poytaxtimizning Samarqand darvoza mavzesida bog'bon oilasida tug'ilgan.

2-ma'lumot. Dastlab eski maktabda, so'ng rus-tuzem maktabida o'qigan, “To'y”, “Millatimga bir qaror” nomli she'rlar muallifi.

3-ma'lumot. Birinchilardan bo'lib Mustaqillik ordeniga sazovor bo'lgan. “Uloqda” hikoyasi, “O'tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” romanlari muallifi.

Javob: Bu ma'lumotlar Abdulla Qodiriy haqida.

“Ta'rif egasini toping” usulini qo'llashdan kutiladigan natija:

- o'quvchilar mavzuni mukammal o'zlashtirishadi;
- o'quvchilarni oqilona baholash imkoniyati yaratiladi;
- o'quvchilarni faollikka, topqirlikka o'rgatadi.

Nargiza ASQAROVA,

Namangan tumani 23-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi
ingliz tili o'qituvchisi, Xalq ta'limi a'lochisi

WHAT IS IT?

Chet tilini o'rgatishda o'yin usulidan foydalanish samarali bo'lib, bunda o'quvchining kommunikativ ko'nikmalari rivojlanadi. Albatta, o'yin alohida tashkil etilgan mashg'ulot bo'lib, boladan uning emotsional va aqliy imkoniyatlarining safarbar etilishi, biror bir qaror qabul qilish, qanday yo'l tutish, fikr bildirish, qanday qilib yutuqqa erishish kabi vazifalarni amalga oshirishni nazarda tutadi. Bu vazifalarni amalga oshirish bolaning fikrlash faoliyatini jadallashtiradi. Bolalar o'zlari o'ylamagan holda chet tilini o'rgana boshlaydilar. O'yin bolalar uchun juda qiziqarli mashg'ulot hisoblanadi. Chunki a'lochi o'quvchi ham, past o'zlashtiruvchi o'quvchi ham o'yinda teng. Bundan tashqari tilni past o'zlashtirgan o'quvchi o'yinda birinchi bo'lishi ham mumkin. Hamma bilan tengligini his qilish, quvonch va zavq muhiti, vazifalarni bajarishda osonlik – bularning

barchasi nutqda notanish tilda so'zlashishdagi tortinchoqlikni yengishga yordam beradi va ta'lim natijalariga ijobiy ta'sir o'tkazadi. Mana shunday hollarda tilga oid material oson o'zlashtirilib, bolada "Men boshqalar qatorida chet tilida gapira olaman", degan qoniqish hissi paydo bo'ladi.

Hozirda ingliz tilini o'rgatish bo'yicha turli usul va shakllar mavjud bo'lsa-da, boshlovchilarga bu biroz qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilari tez charchashi, diqqatining ixtiyorsizligi, eslab qolish darajasi yetarli rivojlanmaganligi ularning yosh va psixologik xususiyatlariga xosdir. Ma'lumki, bu yoshda o'yin yetakchi faoliyat turi hisoblanadi. Negaki, 3 yoshdan boshlab 6, 7 yoshgacha bo'lgan bolalarda o'yin faoliyati va uning ahamiyati boshlang'ich sinfda ham yo'qolmaydi. Zero, chet tilida o'yinning ta'limiy imkoniyatlari keng bo'lib, belgilangan mavzu bo'yicha talab etilayotgan bilim, malaka va ko'nikmalarga o'yin orqali erishish mumkin.

O'yinlar xarakteriga ko'ra predmetli, syujetli, rolli, imitatsiyalangan va dramalashtirilgan bo'lishi mumkin. Predmetli va predmetsiz o'yinlar, stol ustida o'ynaladigan, xonada o'ynaladigan, kompyuter yoki texnik vositalar yordamida, shuningdek, turli harakatlanish vositalari yordamida o'ynaladigan o'yinlar mavjud bo'lib, quyida qadrli hamkasblarimizga boshlang'ich sinf o'quvchilariga chet tilini o'rgatishda qo'llaniladigan o'yinlardan namunalar keltiramiz:

«What is it?» (Bu nima?)

Maqsad: O'quvchining so'z boyligi va eslab qolish qobiliyatini oshirish, og'zaki nutq malakalarini rivojlantirish.

O'yinning borishi: Boshlovchi o'yin boshlanmasidan avval, stol ustiga o'tilgan mavzuga doir predmetlardan na'munalar qo'yib ustini mato bilan yopib qo'yadi. Masalan: ayiqcha, samolyot, qo'g'irchoq, mashina, poezd, mevalar yoki sabzavotlar. Sinf o'quvchilaridan 2 nafarini stol yoniga chaqirib, ularning ko'zlari dastro'mol bilan boylab qo'yiladi va predmetlardan birortasi o'quvchi qo'lga olib beriladi. Ular ko'zlari bog'liq holda qo'llari bilan ushlab, bu narsa nima ekanini topadilar. Boshlovchi predmetni o'quvchiga tutqazgach, qolgan o'quvchilar bilan jo'r ovozda «What is it?» – deb so'raydi.

Agar o'quvchi bu nima ekanini topa olsa, unga rag'bat beriladi. Aksincha bo'lsa, keyingi o'quvchi chaqiriladi. Predmetlarning nomini ko'p topa olgan o'quvchi g'olib hisoblanadi. G'olib o'quvchi aniq bo'lgach avvaldan tayyorlab qo'yilgan sovg'alar yoniga borib, savol-javob o'tkaziladi.

- What do you like?
- Do you like apples?
- Do you like sweet?
- Yes, I like.
- No, I don't like.

Bu o'yinni ko'proq darslikdagi ma'lum bo'limlar yakunida (Let's play!) yoki nazorat (Revision) darslarida qo'llashimiz mumkin.

“Find the Numbers.” (Raqamlarni toping.)

Maqsad: O'quvchining idrok, xotira, tafakkurini rivojlantirish, eslab qolish qobiliyatini oshirish.

O'yinning borishi: O'qituvchi tomonidan sinf doskasiga avvaldan tayyorlab qo'yilgan, raqamlar yopishtirish uchun mo'ljallangan jadval osib qo'yiladi. Sinf o'quvchilaridan ikki nafarini jadval yoniga chaqirib, ularga raqam nomlari aytiladi. O'quvchilar yopishqoq qog'oz (stiker)ga aytilgan raqamni yozib, jadvaldagi bir xil bo'lgan son ustiga yopishtiradilar. Bu holat bir necha bor takrorlanadi. Ingliz tilida aytilgan raqamlarni tez yoza olgan va chaqqonlik bilan yopishtirgan o'quvchi g'olib hisoblanadi. Natijaga ko'ra, sovg'alar va ball beriladi. Bu o'yindan boshqa holatda raqamlar o'rniga mavzuga doir rasmlardan ham foydalaniladi.

O'quvchilar dars davomida o'zlarini erkin tutishlari, o'qituvchi bilan birga saboqlarni yanada qiziqarli bo'lishiga harakat qilishlari kerak, chunki ularning ingliz tilida muloqot qilishga tayyorligi va buni xohlashi chet tiliga oid malaka va ko'nikmalarni yanada rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilarni chet tilini o'rgatishga qiziqtirish uchun shunday o'quv jarayonini tashkil etish kerakki, bu ulardagi yuqori motivatsiya va faollikni ta'minlasin.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!

Lesson 23 Reviewing lessons 19–22 (19–22-дарсларни такрорлаш)

Хурматли журналхонлар! Журналнинг ўтган, яъни 2–5-сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан эътиборингизга ҳавола этилган 19–22-дарслар давомида Сиз «pear» ўрин предлоги, буйруқ майли (бўлишли ва бўлишсиз), «Some» ва «any» гумон олмашлари, «but» зидловчи боғловчиси, «play» ва «do» феълларининг спортга доир гапларда қўллаш қоидалари, модал феъллар (хусусан, «can» модал феълнинг ҳозирги замон бўлишли, бўлишсиз, инкор шакллари ва қисқа жавоблари), равиш, «there is/there are» қурилмаси ва унинг ҳозирги замон бўлишли, бўлишсиз, инкор шакллари ва қисқа жавоблари, «in» ва «at» пайт предлоглари ҳақидаги муҳим грамматик маълумотларни эгаллаш билан бирга сайр-томошага чиқиш, шаҳарда, спорт ва спорт марказлари, вақт каби мавзуларда шерингиз билан сўхбатлашган ва бу мавзуларга оид турли масалаларни биргалашиб муҳокама қилган эдингиз.

Шундай экан, журналнинг мазкур сонида юқорида эслатиб ўтилган грамматик материаллар ва мавзуларни мустаҳкамлаб, инглиз тилидан олган билимларингизни яна бир бор такрорлаб олишингизни, кейинги сонлардан бошлаб эса янги грамматик материаллар ҳамда янада қизиқроқ мавзуларни эътиборингизга ҳавола этиб боришни мақсадга мувофиқ деб топдик.

1 Match the information about Saida with the parts of the form.

- Uzbek/Russian/Tadjik/English
- Samarkand
- Ms N. Rashidova
- Uzbek
- Saida
- music/athletics
- 16
- Asadova
- Class 9A
- swim/run 100 metres (in 14 seconds)
- Miss
- 9.30 – 13.00; 14.00 – 16.00

Samarkand English Language Centre
Surname (1) _____
First name (2) _____
Title (Mr/Miss/Ms/Mrs) (3) _____
Age (4) _____
Nationality (5) _____
Home town (6) _____
Name of teacher (7) _____
Class (8) _____
Time of classes (9) _____
Interests (10) _____
Sports (11) _____
Languages (12) _____

2a Read the cultural information with your partner.

«Mr» (тўлиқ шакли «Mister») сўзи бўйдоқ ёки уйланган эркак киши номи олдидан қўлланилади. У доим «Mr» деб ёзилса-да, [ˈmɪstə] деб талаффуз қилинади. «Mrs» (тўлиқ шакли «Mistress») сўзи турмушга чиққан аёл номи олдидан ишлатилади. У [ˈmɪsɪz] деб талаффуз қилинади. «Ms» сўзи аёлларга мурожаат қилишнинг замонавий усули бўлиб, ҳар қандай ўсмир қиз, бўйдоқ ёки турмушга чиққан аёл номи олдидан ишлатилади. У [mɪz] ёки [mɪz] деб талаффуз қилинади. «Miss» сўзи илгарилари бўйдоқ аёл номи олдидан ишлатилган. Талаффузи [mɪs]. Ҳозирги пайтда у кам қўлланиладиган сўз бўлиб, кўпроқ ёш қизлар номи олдидан ишлатилади.

2b Write the names below correctly.

Example

- Mr S.F. Jones
- mr sf jones
- ms ga edwards
- mr ml thomas
- mrs er vohidova
- miss b samadova
- mr rt brown
- mr pj Tolibov
- mrs fr Fayzulina
- ms sl allen
- mr br fedoseev
- miss ht williams

3a Complete the form in Activity 1 with information about you. Follow the stages below.

Stage 1

Read the form. Write your answers on a piece of paper.

Stage 2

Check your answers for spelling and punctuation.

Stage 3

Now copy and complete the form.

3b Find out and give information. Follow the stages below.

Stage 1

Write questions for the form in Activity 1.

Example

What class are you in?

What languages can you speak?

Stage 2

Work in pairs. Ask and answer the questions.

4a Read the text and complete the form.

I'm Miss Ellen Howard. I'm eighteen and I'm from Montreal in Canada. I'm a student in Cambridge. My interests are art, history and sports. I can swim well and I can run fast. I can't play tennis very well, but I've got a good racket. My tennis classes at the Play Well Sports Centre are at 9.00 a.m. and 3.30 p.m. My teacher's name is Mr Cooper. He can play tennis brilliantly! I can speak English and French. I can speak Italian, too, but not very well.

Play Well Sports Centre

- o Surname: (1) _____
- o First name: (2) _____
- o Title: (3) _____
- o Age: (4) _____
- o Nationality: (5) _____
- o Home town: (6) _____
- o Occupation: (7) _____
- o Interests: (8) _____
- o Sports: (9) _____
- o Class: (10) _____
- o Time of classes: (11) _____
- Name of teacher: (12) _____

4b Read the text again. Are these sentences true (T) or false (F)?

- 1) Ellen is good at swimming.
- 2) Ellen's racket isn't very good.
- 3) Ellen's classes are in the morning and in the afternoon.
- 4) Ellen can't speak French very well.
- 5) Ellen is very good at Italian.

Grammar

5 Use the verbs to write imperatives about your English classroom.

Example

Don't run in the classroom. Listen to the teacher in lessons.

- 1) run 2) listen to the teacher 3) eat food 4) play football 5) speak English 6) speak your language 7) use the dictionary

- 8) drink coffee 9) ask questions 10) listen to music 11) use your vocabulary book

6 Look at the teacher's list. Write questions and answers.

Example

Have we got any pencils? Yes, we have.

<i>pencils</i> ✓	<i>blue pens</i> ✓
<i>red pens</i> ×	<i>paper</i> ×
<i>dictionaries</i> ✓	<i>notebooks</i> ×
<i>coursebooks</i> ✓	<i>cassettes</i> ×

7 Correct these sentences about your classroom.

- 1) There are two boards.
- 2) There is a bed in the classroom.
- 3) There are ten desks.
- 4) There are fifteen windows.
- 5) There are two big sofas.
- 6) There is a computer on my desk.

Vocabulary

8 Find the place words.

Example

1) *park*

- 1) karp 2) waylair notast 3) riviv 4) chchru 5) nami rauesq 6) teksupmarre 7) oookbshp

Times

9a Write the times.

Example

1) *twelve o'clock*

- 1) 12:00
- 2) 7:45
- 3) 4:30
- 4) 9:20
- 5) 2:15
- 6) 8:55

9b Write down the times.

Example

1) *six o'clock in the morning*

- 1) 6.00 a.m.
- 2) 2.15 p.m.
- 3) 11.30 a.m.
- 4) 7.45 a.m.
- 5) 4.00 p.m.
- 6) 1.30 p.m.

7) 10.45 a.m.

8) 3.15 p.m.

10 Complete the words.**Example**

1) post office

1) post

2) mineral

3) high

4) railway

5) sports

6) orange

7) swimming

8) tennis

Pronunciation**11a Read the two sounds.**a) ship [ʃ] b) chips [tʃ]**11b Write a or b for the underlined sounds.****Example**1) a1) she2) chease3) bookshop4) dictionary5) check6) Russian7) church8) British9) nationality10) children**11c Read the words in Activity 11b. Your partner listens and repeats after you.****GRAMMAR AND VOCABULARY****can/can't****12 Complete the sentences with can or can't.**

1) She's good at sports. She play tennis and basketball.

2) I'm good at basketball but I play tennis.

3) you ski? Yes, but not very well.

4) My brother is good at languages. He speak French, Italian and Spanish.

5) Are your friends good at sport? No, they swim, play tennis or basketball.

6) My parents speak English but not very well.

there is/there are, there isn't/there aren't**13 Complete the sentences with the correct form.**

1) a sports centre in this town. It's very good.

2) The centre has got a big pool, but a children's pool.

3) swimming classes at this sports centre?

Yes,

4) This sports centre is very good. classes every day.

5) The centre has got a gym, but aerobics classes.

6) a gym near here? Yes, It's in Green Street.

14 Circle the correct word.

1) My favourite sport is swim/swimming.

2) I can play/do football very well.

3) Can you do/jump the long jump?

4) The basketball pitch/court is new.

5) My school hasn't got a football court/pitch.

6) I can speak/talk Spanish.

Adverbs**15 Circle the correct word in the second sentence.**

1) I'm not very good at swimming. = I can swim but very well/not very well.

2) They're a fantastic football team. = They can play football brilliantly/fast.

3) I'm very good at English. = I can speak English well/very well.

4) He's a fast athlete. = He can run fast/well.

16 Check your progress. Choose the correct word.**Example**1) *this***Ted:** Welcome to the Play Well Sports Centre.**Sandra:** Thank you. (1) *This/These* centre is great! Is (2) *it/she* new?**Ted:** Yes, and (3) *we/we've* got a fantastic swimming pool, twelve tennis courts and a big gym. What's (4) *you/your* favourite sport?**Sandra:** Tennis, but I (5) *can/can't* play very well. (6) *Are/Is* there tennis classes at (7) *a/the* sports centre?**Ted:** Yes, there (8) *is/are*. They're (9) *at/in* 10.30 a.m. and 4.30 p.m.**Sandra:** And in the evening, too?**Ted:** No, I'm sorry. *There* (10) *are/aren't* classes in the evening. Can you (11) *do/run* any other sports?**Sandra:** I can swim and dive.**Ted:** *There* (12) *'s/are* a fantastic pool here. (13) *It's/Its* open from 10 a.m. to 9 p.m. every day.**Sandra:** (14) *What's/Where's* the time now?**Ted:** *It's* 10.05.**Sandra:** Great! (15) *What's/Where's* the pool, please?

Лутфулло Жўраев

Group work in large classes

This series of articles from the British Council aims to help you think about *your* teaching and bring new ideas and activities into your classroom. The series covers topics including homework, working with large classes and finding resources. Today we look at **group work in large classes**.

What is group work?

Group work is when the students work together on an activity in groups, for example, in fours or as a class separated into two.

To teach a class of 80 students to communicate effectively in English they need to work in groups.

Georgina, South Africa

Do you agree?

Why use group work?

Several groups can work at the same time so instead of only one or two people practising the language and the others just listening, everyone is active.

Group work is excellent for speaking and listening. Students can also work in groups for grammar and writing tasks, for reading and taking notes while listening – in fact for almost all areas of classroom practice!

Organizing group work

Before: Before we do group work we need to:

- Give the students a clear **objective** for the group work activity. For example, “to practise agreeing and disagreeing in English”; or “to read parts of a text then share information and answer **comprehension questions**.”
- Arrange the groups. If you have 60 students you could make 12 groups of 5. Give each student a number between 1 and 12. Ask for a show of hands to check that everyone knows which number they are. All the number 1s make a group, all the number 2s, all the number 3s etc. If you have an odd number some groups will have one student more.

Each group can select a spokesperson and secretary to make notes of the group’s ideas.

During: While the students work in groups the teacher can leave the front of the class and move around, listening to the groups, helping if needed.

After: The spokesperson from each group speaks to the class and summarizes the group activity. Then we can correct any language errors and praise the students’ good work.

Group work motivates students in a large class because everyone can participate and practise.

What do you think?

Mirany from Madagascar writes:

The positive thing about large classes is that you have more life and more dynamism. I give the students more responsibility when they work in groups but I still feel that I'm in charge. I signal to the class to stop by putting up my hand. One student from each group talks to the class after the activity to give the answers or sum up their discussion so we don't have a problem with everyone shouting out at the same time and making too much noise. We can't move the furniture in our classroom – so I just move the students!

A classroom activity – a debate

A debate is a good way to get large classes talking in groups. Students can talk about topics that really interest them and they will really want to join in. Here's one way to organize a debate:

- Give the students a choice of 3 discussion topics, for example:
 - *Speaking is the best way to learn a language.*
 - *Everyone should do a sport.*
 - *Health is more important than money.*
- Have a class vote on which topic to debate.
- Write up key expressions on the board such as “I agree with you”, “I don't agree with you because...” and “I think...”. Ask higher level students for more ways to agree and disagree in English.

- Organize the students into groups of 5 or 6. Each group chooses a secretary to make notes and a spokesperson to **report back** to the class. Set a time limit for the students to discuss the topic.
 - During the discussion phase, **monitor** and listen to the groups. Remind students to use the key expressions.
 - Stop the activity and ask each spokesperson/presenter to report back the important points from the group’s discussion to the class.
- Tip:** Vary the groups each lesson to allow students to talk to different people in the class.

Glossary

To **communicate** is to use language to exchange information and interact.

Comprehension questions are questions about a text.

The questions can help the students understand the text.

Monitoring is watching and listening to learners while they are doing an activity but not leading them in the activity. We can find out what errors students make as they produce language by monitoring.

Your **objective** is what you want your students to do.

To **report back** is to give information about a completed activity.

Think about

- Before you do group work with your class, try to imagine the activity in action. What do you want the students to do? How will you explain the activity? How will you organize the groups? Will you set a time limit? How will you end the activity?
- After the lesson, think about what you would do differently next time.

Bolalar va o'smirlarni adabiyot va san'atning sirli olamiga oshno qilishda, ularning nutqini o'stirish, ravon so'zlash, mustaqil va erkin mushohada yuritishga o'rgatishda yozgi sog'lomlashtirish oromgohlarida tashkil qilinadigan «Mutolaa soatlari» hamda san'at kechalari tadbirlarining o'zni katta. Bunday mashg'ulotlarda bolalarni o'ylashga, izlanishga undovchi ma'lumotlar berish, ularni tilning nozik qirralari va badiiyatning betakror jilolari bilan tanishtirish yaxshi samara beradi.

Shu maqsadda jurnalda «Ta' til bilmas saboqlar» nomli yangi ruku tashkil etdik. Unda yozgi ta' til davomida o'quvchining o'quv yili jarayoniga ona tili va adabiyot, san'at ta'limiga doir fanlarda egallagan bilimlarini mustahkamlash, amaliy mashg'ulotlarda takomillashtirishga xizmat qiluvchi materiallar berib borish nazarda tutilmoqda.

Tozagul MATYOQUBOVA,

filologiya fanlari nomzodi,

Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti

«FARHOD VA SHIRIN» DOSTONIDA MAJOZ VA HAQIQAT

Ma'lumki, Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonida Farhodning zohiriy va botiniy uyg'unlikdagi mukammal poetik timsoli yuksak mahorat bilan tasvirlangan. Dostonida Farhodning sof muhabbat tuyg'ulari ifodasiga keng o'rin ajratilgan. Illo, shoirning komil inson konsepsiyasi mehvarida turuvchi aql-idrok, tafakkur qudrati, vafo, sadoqat, bunyodkorlik g'oyalari talqini go'zal juftlik mutanosibligi tahlilisiz to'la ochilmas edi. Shu ma'noda Farhod va Shirin obrazlarini ramziy-majoziy timsollar deb hisoblash mumkin. Chunki Shirin pok qalbi, hassos ko'ngli va yetuk axloqi bilan tasvirlanadiki, u el-ulus farog'ati, yurt obodligi yo'lida faol kurashuvchi irodali, qat'iyatli inson timsoliga aylanadi. Dostonning ilk boblarida biz Farhod bilan tanishish asnosidayoq uning dil oynasida Shirin jilvasini ko'rishimiz bejiz emas. Ammo bu hali shunchaki surat edi. Navoiy bizni asta-sekin ma'no sari yetaklaydi. Zotan, suratdan maqsad ma'no edi.

Dostonning o'ttizinchi bobiga kelibgina Farhod ko'ngli talpingan ma'vo va u maskandagi go'zal xilqat xabarini eshitadi. Navoiy nega bu qadar shoshilmadi ekan? Nazarimizda, u epik qahramon olis va mashaqqatli safarga hozirlanish uchun talay kamolot bosqichlaridan yuksalishi lozimligi uchun ham shunday qilgan ko'rinadi. Zotan, vatandan hijrat qilish ma'naviy kamolot va Shopurdek homiy (qaysidir ma'noda pir)siz mumkin emas. Shuningdek, Navoiy Arman diyorida ikki qalbni jo'ngina uchrashtirib qo'ya qolmaydi. U Farhodni vasl yo'lidagi mashaqqatlar girdobidan olib o'tadi. Demak, Arman diyorida yo'l tugashi hali zohiriy belgi, xolos. Chunki Farhod bosib o'tadigan asl manzillar mashaqqati hali oldinda. Zotan, ishq vasli chinakam kamolot – ma'naviy yuksalishdan so'nggina nasib etadi. Binobarin, Navoiy uchrashuv manzili sifatida tog'ni bejiz tanlamagan.

Tog' – yuksak makon. Demak, makonsizlik qisman tugadi. Ammo qahramonga hali ishq jamolining jamilligi xabari etdi xolos. Chunki bu yo'lda u mutlaqo yolg'iz emas. Shuning uchun ham shoir hozircha Farhodni mashaqqat bilan ariq qaziyotganlar safiga qo'shish bilan kifoyalanaadi. «Ani ham vasf etardin bahramiz yo'q, otin dog'i tutarg'a zahramiz yo'q», – degan personaj nutqidan anglashiladiki, ko'pchilik (ariq qaziyotganlar) Shirin vasfidan bahra ololmaydigina emas, balki ularning yor nomini tilga olishga ham jur'atlari yetmaydi. Demak, shoir ishq avomning emas, xosning a'moli ekaniga urg'u bergan. Navoiy Shirin-ni ariq qazuvchilar tilidan quyidagicha ta'riflaydi:

Harimi iffat ichra shoh ul ermiş,

Sipehri ismat uzra moh ul ermiş...¹

Shirin – iffat saroyi shohi va samo pardasi Oyi bo'lmish gul yuzli dilbar. Bu tasvir go'zallik ta'rifi ekani ayon. Hatto tashqi go'zallik bilan bir qatorda ma'naviy chiroy (shohona iffat) ham ifodaga ko'chgan. Ammo bu Oy nega parda ortida? Parda ham jo'ngina emas, balki samovotga daxldor. Bordi-yu shu savolning javobi topilmas ekan, doston g'oyaviy konsepsiyasi ham parda ortida pinhon qolaveradi.

Albatta, e'tibor berilsa, kipriklar tikanligi jamolga yetmoq yo'lidagi to'siq ekani ayon bo'ladi. Biroq barcha yaralmishlar unda jamuljam. Bu o'rinda qahramon ta'rifi ancha teranlashgan. Qizig'i shundaki, shuncha ta'rifni bayon etgan ko'pchilik visoldan benasib. Shirin ovozi ellarda doston ekan, bu haqda yana bir doston bitishga hojat bormi, degan savol esa yana bir ajablanarli jihatdir.

Dostonida sangtaroshlar (ularning soni ikki yuz nafar) mehnati mashaqqatli ekanini anglaymiz. Shuncha odamning uch yillik mehnatini bir kunda bajarish qanchalik mashaqqat. Asarda mubolag'a orqali mashaqqatning miqyos va ko'lamin ko'rsatishga erishilgan. Farhodning mana shu shiddati alohida ajralib turadiki, bu hol tog'liklar tilidan ko'chib, Mehinbonu va Shirin quloqlariga yetib boradi. Demak, vasl yo'lda shiddat kerak. Faqat shiddatgina ma'shuqaga ma'qul keladi.

Parivash devzodin surdi chun tez,

Gul uzra sarsar o'ldi shabnam angez.

Qiziq, nega ot ustidagi malak diliga g'ulu tushdi ekan? Bu o'rinda Shirin yuzining terlashi «gul yaprog'iga shabnam to'kilgandek» ekani nafis tasvirlanadi. Shubha yo'qki, o'sha holatdayoq Shirin qalb oynasida Farhod uchun daricha ochilgandi. Bo'lmasa, u bu qadar tezlashmasdi. Chamasi, o'sha tezlikda nekbin shiddat mavjudligi e'tibordan soqit qilinmasligi lozim. Navoiyning ushbu ta'rifini kuzataylik:

Iki qoshi hiloli fitnaangez,

Yozilg'on ko'p ul oy boshida xunrez.

Mudom aylarga qon to'kmak kengoshi,

Bo'lub ikkisining payvasta boshi.

Qiyos asnosida shoir ma'shuqaning ikki qoshini hilolga, o'zini esa oyga o'xshatadi. Ikki hilol fitnalar qo'zg'ab, bu oy uchun ko'pgina qon to'kishlar bo'lishini aytayotgandek, har nafas ular buni kengashishi asnosida ikkalasi boshini tutashtirgan. Bu o'rinda shoir Shirin qoshi o'rtasining qo'shilib ketganini o'ziga xos tasvirlamoqda.

Qosh va qon to'kishlar haqida so'z borishi tasodif emas. Shoir bir tomondan qoshni hilolga, ikkinchi jihatdan esa qilichga o'xshatmoqda.

Bizningcha, Navoiyning ma'shuqa vaslini yerdan samovotga yuksaltirishi mutlaqo tasodifiy emas. Chunki, samo, quyosh, oy aylanib turuvchi falak – jamol jilvalari. Demak, Shirinni ramziy majoziy obraz sifatida anglash muhimdir.

Anglashiladiki, Shirin oddiy bir sangtaroshni emas, balki ko'ngliga yaqin hol kishisini tomosha qilgani shoshilgan ekan. Ikki dilning visoldan oldingi talpinishlarida monandlik borligi jonning jonona sari intilishiga xos tabiiydir. Kamalakrang jilvalar va «*ayn ul-hayot*» ning uzvlarida (*soch, lab, yuz, ko'z, qosh, og'iz, xol, qomat* kabi) oshkorligi borliq va uning egasi chindan ham hayratlanarli va xush (Shirin) ekaniga dalildir:

*Engi gulzorida ko'p rang ila bu,
Labi ayn ul-hayotidin ichib suv.*

Navoiy aytgan mangu hayot dilga daxldordir.

Binobarin, Navoiyning ma'shuqa yonoqlari gulzoridagi rang va ifor behadligini abadiyat bulog'i bilan bog'lashi ham mutlaqo tabiiydir. Yonoqning qizilligi (*tomirimizdagi qon rangi*)ning o'zi hayot belgisidir.

Demak, u xushbo'ylikda benihoya go'zalki, gulga qiyoslagudek. Lab, odatda, g'unchaga o'xshatiladi. Shunday ekan, uning gul bo'lish (*ochilish*) payti hali oldinda. Binobarin, labning tiriklik bulog'iga o'xshatilishi e'tirozga sabab bo'lmaydi.

Anglashiladiki, dostonda Navoiy odam (*Shirin*) vositasida olam va uning yaratuvchisi haqida so'zlaydi. Ayon bo'ladiki, Farhod shu haqiqatni anglash yo'lidagi solikdir.

Ta'kidlanganiday, ishq shevasi oshiq va ma'shuqa juftligini taqozo etadi. Navoiy dostonida Shirin muhabbatiga ham keng o'rin berib, ishqni g'oyatda jozibador tarzda ifoda etgan. E'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihat shundaki, ma'shuqa uchun oshiqning shahzoda ekani muhim emas. Balki uning tiyatidagi mashaqqatlarga sabr-bardoshlilik, matonat, maqsad yo'lidan chalg'imaslik, kamtarinlik, mardlik, harakatlaridagi beg'arazlilik, eng muhimi, aql va tafakkur kuchiga ishonch qimmatlidir. Chunki Navoiy uchun botiniy go'zallik qadri. Juftlarning bir-biriga loyiq ekani suratda emas, balki siyratda namoyon bo'ladi. Navoiyshunoslikda uzoq yillar davomida shu haqiqat yetarlicha anglashilmay kelindi.

Navoiy dunyoqarashiga ko'ra vaqti kelib, moddiy olam yo'qlikka yuz tutadi. Mahbuba esa abadiydir. Yaralish, hayot va o'lim uchlari muqarrar mohiyat ekanini anglamagan kishilar (*olam ahli*) mazhargagina boqadi. Toki uning vosita ekani anglanmas ekan, dil haqiqatidan voqif bo'lish imkonsizdir.

Ayon bo'ladiki, dostonda Navoiy ishqni majoz tilida kuylagan. Boshqacha aytganda, majoziy ishq orqali haqiqiy ishqni tamsil etgan. Demak, shoirning zaminiy makonda bu ishq va visol mavjud emasligi haqidagi iqrori mutlaqo asosli. Zotan, u «*olam ahli*» dan yozg'irish orqali o'z g'oyaviy konsepsiyasi va doston mehvaridagi ma'noga diqqatimizni qaratgan. Anglashiladiki, shoir «*men*»i qalbidagi Yaratuvchi vasliga singib, foni

bo'lishdek ulug' niyat mujassam. Dostondagi anduh-iztirobolar o'sha maqsad ijrosi yo'lida chekilgan mashaqqatlar ifodasidir.

Dostonda Shirin o'z xokisorligi bilan ulug'vorligi qalamga olingan. Uning Salosil qo'rg'onidagi bandi (Farhod) ga yozgan maktubida ifodasini topgan kechinmalar bizga tiriklik quvonchi va ayriliq iztiroblaridan xabar beradi. Muhimi, g'urbatda g'arib, furqatda intizor oshiq holi ma'shuqa nazaridan pinhon emas.

*Aning hamdi bila bu nomai dard
Ki, soldi dahr aro hangomai dard.
Vafo ahlini qilg'on mazhari qahr,
Solib komig'a hijron jomidin zahr.²*

Shirin o'z maktubini Yaratganning hamdi bilan boshlar ekan, vafodorlar doimo ayriliq dardi bilan azobda ekanligidan so'z ochadi. Ishq ham, ayriliq ham inson zotiga ato etilganligi e'tirofi shoir badiiy niyati hamda qahramon e'tiqodidan darak beradi.

Adabiyotshunos N. Komilov: «*Zindon, tog'lar orasidagi Salosil dev qal'asida qamalish (Salosil — zanjirlik degani) va hokazo epizodlar tasavvufiy ma'noda solikning hol maqomidagi ruhiy manzaralari ko'rinishidir*»³, – deb yozadi. Shirin Farhodni hol kishisi deb bilgani uchun ham maktubda shunday yozadi:

*Nedur ahvoling, ey zor-u g'aribim,
Visolim davlatidin benasibim?..
Chekardin g'am tog'in holing nechukdur?
Bu yukdin jismi chun noling nechukdur?
Qatiq g'urbat aro holing ne erkin?
Achiq furqatda ahvoling ne erkin?*

Ko'rinadiki, jon va jism to'lg'ovlari qo'rg'ondagi asirlikdan emas, balki barcha g'ariblig-u g'urbat, firoy tufayli. Shu bois Shirin visoldan benasib kimsaga achinadi. Ma'shuqaning o'zini bilib bilmaslikka olishi esa *tajohuli orif* san'ati tufayli yuzaga kelgan bo'lib, navoiyyona mahorat qirralarining namoyon bo'lishi bilan ahamiyatlidir.

Zotan, samimiyatga yo'g'rilgan pokiza dildan qog'ozga ko'chgan dil izhori mehr va hamdardlik bilan yo'g'rilgan. Shu sababli hajrga sabr, dilga taskin beradi. Visol umidini oshiradi. Binobarin, u maktub dil malhamidir. Ayni shu vaziyat-holatning ikkinchi bir jihati ham borki, u she'riy nutq vositasida chizilgan portret tasviri orqali ayon bo'ladi. Mazkur portretida ichki va tashqi go'zallik uyg'unligi ifoda etiladiki, Navoiy majoz tilida hijronzoda ma'shuqaning ma'naviy-ruhiy olamiga ishora qiladi. Natijada ikki o'rtadagi ahd-u paymon personajlar xotirasida jonlantirilib, Farhodning ruhan sobit turishi asoslari psixologik jihatdan dalillanadi.

Dostonda Shirinning butun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishida ham uning muhabbat va samimiyati ko'zga tashlanadi. Zotan, ishq va oshiqlik matlabi fidokorlikni ham talab etadi. Demak, mahbuba dardi g'oyatda shaxsiy va intim xususiyatga ega. Unga daxl qilmoq sevishgan dillarga malol keladi. Ayni paytda xuddi ana shu dard-iztiroblar tufayli insonning azob va qiynoqlar iskanjasida qolishi, jaholat qurboniga aylanish ehtimoli ham ikki sevishgan dilni befarq qoldirmog'i mumkin emas.

¹Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. 8-tom. T.: Fan, 1991. 228-bet.

²Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 261-bet.

³N. Komilov. Tasavvuf. T.: O'zbekiston, 2008. 164-bet.

Adiba NOSIROVA,
pedagogika fanlari nomzodi,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti

SAN'AT KECHALARIDA IJROCHILIK TAHLILI

Mamlakatimiz Prezidenti I. A. Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida: «Insonni, uning ma'naviy olamini kashf etadigan yana bir qudratli vosita borki, u ham bo'lsa, so'z san'ati, badiiy adabiyotdir. Adabiyotning insonshunoslik deb, shoir va yozuvchilarning esa inson ruhining muhandislari, deb ta'riflanishi bejiz emas, albatta», – deb ayni haqiqatni aytdilar. Bu esa o'z navbatida ana shu badiiy adabiyot zamiridagi so'z san'atini yanada jonlantirib, xalqning yuragiga yetkazib beradigan ijrochilik san'ati zahmatkashlari – rejissor va aktyorlarga ham birdek mas'uliyat yuklaydi.

«Badiiy o'qish asoslari» kitobida ta'kidlanganidek, «Sahna nutqi» deb atalmish fanning shakllanishi tarixda «Sahna nutqi», «Badiiy so'z», «Adabiy o'qish», «Ifodali o'qish» kabi nomlar bilan atalib, anchagina boy nazariy va amaliy tajribalar bilan mustahkamlandi. Bu predmet teatr va so'z bilan aloqador bo'lgan ijrochilik san'ati sohalarida yetakchi rol o'ynab keladi. Shubhasiz, bu mavqe istiqbolda ham o'z qiymatini yo'qotmaydi va mazkur fanning nazariy-amaliy taraqqiyoti bilan birga emotsional, jonli so'zning ta'sir doirasi yanada kengayib boradi».

Sahna nutqi sohasida amalga oshirilgan ko'p yillik ish tajribasi shuni ko'rsatadiki, talabalar faqat omma oldida so'zga chiqqandagina so'z san'atiga asosiy e'tiborni qaratar ekan. Bu, albatta, tabiiy. Chunki so'zga chiqqan notiq ham, ijrochi-aktyor ham, suxandon ham o'z fikr-mulohazalarining haqligiga tinglovchilar auditoriyasini ishontirishga bir xilda harakat qiladi. Faqat notiq o'z nutqiy faoliyatida, asosan, mantiq, dalil va isbotga tayanadi. Yaxshi notiq mantiq va fikrning izchilligi hamda ular ifodasining badiiy ta'siri vositasida, aktyor va ijrochilar esa badiiy so'zning estetik ta'sir kuchi va hissiy izchilligi bilan tinglovchilarni ta'sirlantiradi va ishontiradi. Kelgusida rejissorlik, aktyorlik hamda badiiy so'z ijrochiligini puxta egallashni maqsad qilgan har bir talaba shu sohaning o'ziga xos xususiyatlarini va badiiy so'z san'ati asoslarini, bu sohadagi ustuvor tamoyillar va yo'l-yo'riqlarni chuqur o'zlashtirishlari talab etiladi.

San'at oliy ta'lim dargohiga endi qadam qo'ygan talabaning imkoniyatlarini chamalash, uni «o'rganish» maqsadida gapirtirib, o'qitib, ijro ettirib ko'rish bosqichlaridan boshlab, har bir talabaga xos fazilatlar rag'batlantirilib, nuqsonlar bartaraf qilib boriladi. Texnik

mas'uliyatlarini o'zlashtirishga mas'uliyat his etadi. Shu bois so'z ustida ishlash jarayoni o'quv dasturining birinchi bosqichidan boshlab uzluksiz davom etadi.

mashqlar boshlanishi bilan talaba o'zi bilgan narsalarni emas, balki ustoz-pedagog yo'llanmasi doirasidagi matnlar – maqol, matal, tez aytish, she'riy lavha, hikmatli so'z va hadislar bosqichiga o'tishi bilan mas'uliyat oshadi va ana shu bosqichlardan o'qish bilan mas'uliyat oshadi va ana shu bosqichlardan o'qish bilan mas'uliyat oshadi. Demak, endilikda talaba o'zi bilgan narsalarni emas, balki bilmagan, lekin bilishi zarur bo'lgan haqiqatlarni, o'zi uchun yangilik bo'lgan

Ma'lumki, birinchi yarim yillik bo'yicha dastlabki bosqich manzaraviy matn ustida ishlashdan boshlanadi. Avvalo, birinchi bosqich talabalarining ijodiy imkoniyatlari darajasidan kelib chiqish lozim. Bunda har bir talaba o'zi xohlagan manzarani yozishi ham mumkin. Buning foydali tomoni shundaki, talaba eng avvalo, o'zi ko'rgan va tasavvur qilgan narsalarni qog'ozga tushiradi. Ayni paytda unda his etish, ko'rish, sezish, taqqoslash va shu kabi bir qator ijrochilik san'ati elementlarini tabiiy o'zlashtirishga moyillik tug'iladi.

Manzara bosqichi ijobiy tugallangach, ya'ni talabalar ko'rish, his etish va muomala kabi zaruriy elementlarni o'zlashtirib olganlaridan keyin vazifalar biroz og'irlashtirib boriladi. Agar manzaralar voqeasiz bo'lsa, endi matnda chalkash yoki mashaqqatli bo'lmagan birikki voqea berilishi mumkin. Bunda aniq-ravshan talafuz, mustahkam nafas, jarangli ovoz, yaxshi muomala va ko'rish, shuningdek, sodir bo'layotgan sodda vo-

qealarga munosabat elementlarini hisobga olgan tarbiyalovchi matnlar muhim.

E'tibor berib qaralsa, badiiy asarlarning adabiy hamda ijrochilik tahlili o'rtasida o'xshash jihatlar ko'p.

Ijrochi uchun muhimi yangi san'at asarini, ya'ni ijrochilik san'ati asarini yaratishdir. Bunda badiiy asarning barcha original tomonlarini va go'zalligini saqlab qolish bilan birga ijrochilikning o'ziga xos, faqatgina shu ijrochiga tegishli jihatlariga ega bo'lishi nazarda tutiladi. Asar janrini aniqlab, uning xarakterli jihatlarini xotirada tiklab, ushbu o'ziga xosligini tomoshabinga ko'rsata olish kerak bo'ladi. Masalan, u masal bo'lsa, kamchiliklar kulgili, istehzoli tarzda ochib beriladi, fuqarolik lirikasi janri esa bizni otashin kurashchiday his qilishga undaydi, epik asar ijro etilayotganda ijrochi hikoyachi bo'lishi kerak. Asar kompozitsiyasiga ko'ra uch qismga bo'linadi, ya'ni boshlanishni aniqlaymiz, manzarasi ustida o'y suramiz, muallif xarakteristikalarini va qahramonlar dialoglarini aniqlaymiz. Bular badiiy tahlil vositalariga kiradi.

Ijrochilik tahlilining o'ziga xosligi shundaki, bu tahlil qahramonlarning xarakter qirralarini va ularga xos bo'lgan holatni aniqlaydi. Ijrochi yozuvchi tasvirlagan obraz ruhiy holatiga kiradi va asarda tasvirlangan voqea-hodisalarda xuddi o'zi bevosita ishtirok etgandek rolni ijro etadi. U yoki bu epizodlarni to'liq o'qimay, ayrim iboralarni olib tashlab, asarga tayangan holda ba'zi tafsilotlarni qo'shib, o'ziga xos obraz yaratadi. Albatta, bu hikoya badiiy asar bilan raqobatlasha olmaydi, lekin uning ajoyib bir xislati borki, bu uning ijrochiga taalluqli ekanligidir. Bu sharhimiz talabalarga asar ijrosiga qanday kirishish kerakligini o'rgatadi.

Bulardan tashqari, ijrochi uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantirish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar ham katta ahamiyatga ega. Amaliy mashg'ulotlarda talabalar ijrochilik mahorati uchun zarur bo'lgan hissiyot, harakatchan emotsional muhit va yengil javob beradigan eslash, so'z bilan harakat qilishga imkon beradigan iroda kabi ko'nikmalarni egalashlari zarur.

Diqqatni rivojlantiruvchi, so'z va harakat uyg'unligini ta'minlashga qaratilgan qator mashqlar borki, ulardan unumli foydalanilsa, bu mashqlar ijrochi mahoratining rivojlanib borishiga xizmat qiladi. Masalan, bir-ikki daqiqa mobaynida talabalar e'tibori muayyan predmetlar – kitob, daftar, qalam va hokazolarga qaratiladi. Shundan so'ng bir necha talaba uni batafsil tasvirlaydi. Bunda predmetning shakli, katta-kichikligi, rangi va boshqa jihatlarini aniqlab, eslab qolish mashq qilinadi. Keyingi mashq murakkabroq: xona derazasidan tashqaridagi manzarani eslab qolib, tasvirlab berish taklif etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I. A. Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008.
2. S. Inomxo'jayev. Badiiy o'qish asoslari. T.: O'qituvchi, 1973.
3. A. Nosirova. Sahna nutqi. T.: Tafakkur bo'stoni, 2013.

Bu mashqni kelgusi mashg'ulotda takrorlash tavsiya etiladi. Pedagogning o'zi ham talabalarga ko'rsatilgan predmet haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Predmetlarni dinamikada eslab qolish ham juda muhim va qiziqarli. Pedagog bir necha harakatni ko'rsatadi (masalan, kitobni olib, bir joyga qo'yish va betlarini varaqlash, yana olish va boshqa joyga qo'yish). Talabalardan biri bu harakatlarni aniq takrorlashga harakat qiladi. Hayotiy holatlarni eslab qolish xususiyati kishini rivojlantiradi va ijrochiga shu paytda miyasida saqlanajak tasavvurdan foydalanishga imkon beradi.

Misol tariqasida M. Xidirovning «Bulbul» nomli manzaraviy hikoyasini ijrochilik tahlili bilan birga tavsiya etishni lozim topdik.

Bulbul

Bu matnning asosiy voqeasi:

bulbulning sayrashi;

g'oyasi:

tabiiylik soxtalikdan ustun;

oliy maqsadi:

har kim o'z qo'lidan keladigan ishni qilsin.

«Olam yasharganda qahrabo yalpizlar ilk bor anhor labida bo'y taratadi. Chechaklar olis dalalardan ana shu anhorda oqib keladi. Bahor nafasidan anhor junbushga keladi, o'ziga sig'may to'lib-toshadi, jo'shqin oqadi. Yo'rg'a to'lqinlari quvlashmashoq o'ynaydi.

Yaxshisi, ana shunday pallada siz ham xilvat anhorga keling. Keling-da, shu qadar xayol suringki, o'ylaringizni anhor o'ziga qo'shib oqizsin.

Hadik olmang, parishon ezgu xayollaringizga hech kim xalal bermaydi. Yolg'iz qurbaqalargina jag'lariga zo'r beradilar, basma-bas sayraydilar. Parvo qilmang, tubsiz xayollaringiz ular xonishini ko'mib yuboradi. Tizginsiz o'ylaringiz tufayli bu sayroqni eshitmaysiz.

Kishini bo'liq xayol toliqtiradi. Bexosdan oyoqqa qalqing, ha, qalqing oyoqqa! Axir, xayollaringizni suvga oqizib bo'ldingiz-ku...

Anhor yoqasidan qaytar paytingizda sukunat cho'kadi. Qurbaqalarning «vaq-vaq»i tinganini anglaysiz. Oshiqmang, buning boisi o'zingizga darhol ayon bo'ladi. Sambit tol shoxida bulbul xonish qilayotganini ko'rasiz. Dilgir navodan yurak hapqiradi. Tabiatning bu jajji go'zalligi qurbaqalarning tovushini bo'g'ib qo'ymadimikin!? Birodar, bulbul xonishi atrofni elatib yuborganida qurbaqalar bir lahzada gumdon bo'ladi. Axir, qush yo'q joyda qurbaqa bulbul, deyishadi-ku donishmandlar».

Ijrochilik vazifalari:

a) eslash, ko'rish, tasvirlash;

b) fikrlash, eshitish, maslahat berish.

Санобар ТўЛАГАНОВА,

филология фанлари номзоди,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Тил ва адабиёт институти катта илмий ходими

БАДИЙ ҚАҲРАМОН РУҲИАТИ МУАММОСИ

Абдулла Қодирий таваллудининг 120 йиллигига

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги Кумуш ва Зайнабнинг образлар тизимидаги мавқеи, ўрни, бадиий функцияси алоҳида қийматга эга. Ҳар икки қаҳрамон ҳам асар композициясида персонажларни бир-бирига боғлашда муҳим ҳалқа вазифасини бажаради. Қолаверса, ёзувчи уларни тасвирлашда инсон руҳиятини чуқур билгучи ҳассос сифатида ёндашган. Шу боис Кумуш ва Зайнаб таҳлил учун катта имкониятлар бера оладиган захирага эга образ саналади. Кумуш ва Зайнаб образига ўзбек танқидчилигида қайта-қайта мурожаат қилинган бўлса-да, аммо уларнинг романдаги ўрни, бадиий функциясининг психологик асоси бизни мушоҳадага чорлайди.

Бадиий образ эстетик категориялардан бири ҳисобланади. Кейинги йилларда олимлар бадиий асарга, образга биргина адабиётшунослик нуқтаи назаридан эмас, балки фалсафа, психология, эстетика, мантиқ, тилшунослик фанлари кесишувида ўрганишни энг мақбул усул санашмоқда. Муаммога бундай ёндашув адабиётшуносликни янги илмий-назарий уфқи томон йўллашга хизмат қилади. Рус олими Выготский санъат асари ортида шахс психологияси мавжуд эканлигини ўз асарларида қайд этиб, шундай ёзади: “*Эстетикада бадиий ижод ва эстетик завқнинг руҳий асосларига эътибор керак*”. Немис олими Вундт эса халқнинг ижтимоий психологиясини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотида предмет сифатида миллатнинг тили, урф-одати, диний ва мифик қарашларини ўрганган. Шундай экан, халқ маънавияти, қадриятининг шаклланиш жараёни айни вақтда ижтимоий психологиянинг фаолиятidir.

Ижтимоий психология эса ўз навбатида жамиятдаги индивидуал шахс руҳиятидан ташкил топади. Фрейд бу ҳақда: “*Муайян шахс илк давриданоқ ва бир вақтнинг ўзида ижтимоий психология билан боғлиқдир*”, – деган фикрни билдирган.² Юқоридаги фикрлардан келиб чиқадики, инсон тафаккури иерархик хусусиятга эга бўлиб, жамиятдаги бир нечта омиллар, қарашларнинг синтезлашувидир. Абдулла Қодирий ҳам Кумуш ва Зайнаб образлари тасвирида ўзига бўлган халқ орасидаги кундош ва суюкли хотин мотивига асосланди ҳамда бу ҳақда ўз мифини яратди. Ёзувчи анъанавий тарзда икки кундошни бир-бирига рақиб сифатида қарши қўймай, ифодада ўзига хос йўлни танлади. Аслида улар гўзалликда, муомалада, муносабатда тенг, аммо ёзувчининг бадиий ниятига биноан улар тарозининг икки палласи бўла олмайди. Асарда адиб Кумуш образига эстетик идеал сифатида ёндашиб, ўз симпатиясини ўқувчига ҳам юқтира олган. Масаланинг иккинчи томони ҳам борки, инсонга ташқи душмандан кўра (Ҳомид) ички душман хавфли эканлигини адиб Зайнаб образи орқали яна бир бор исботлади. Ташқаридан келадиган душманни инсон ўзини назорат

қилган ҳолда кутади, огоҳ бўлади. Аммо ўзингдан чиққан душман доимо ғафлатда қолдиради. Ёзувчи роман моҳиятига ички душман муаммосини, дардини синдириб юборган. Масалан, хонларнинг, бекларнинг ўзаро ички низолари.

Абдулла Қодирий роман воқелигини образ мантиғига мос равишда уюштириб, далиллаб, ўқувчини ишонтира олиб, унинг кўнглини забт этди.

Тошкентнинг энг гўзали – Зайнаб ҳар жиҳатдан Кумушдан куйида, унинг соясида “атай” қолиб кетган. Бу билан биз ёзувчининг образларга муносабатини тафтиш қилмоқчи эмасмиз, балки воқеликка кенг кўламда холислик тамойили воситасида баҳо бермоқчимиз. Қодирий Кумушни таништириб, унинг бир “қора холи”гача ихлос билан чизади. Ҳатто шу “қора холи” билан Зайнабдан устун бўла олишига ишора қилади. Худди мана шу “ихлос” билан таништириш Зайнабда аялади, тежалади. Зайнаб гўзаллиги ўзгалар тилидан айтилади. Масалан, Ўзбекойим томонидан “*Тошкент шаҳрининг энг гўзал қизларидан экан*”лиги оддий хабар сифатида айтиб ўтилади. Яна таъкидлаймиз – бу, албатта, ёзувчининг бадиий нияти билан боғлиқ. Калондимоғ, унча-мунчани писанд қилмайдиган Ўзбекойим наздида Зайнаб “*анди*”дан насабда ва гўзалликда анча баланд ҳисобланиб, Отабек учун муносиб эди. Зайнаб ўзгалар учун *гаровга* олинади. Ёзувчидан бошланган “*адолатсизлик*” Отабекда, кейин эса ҳожи хонадонидан юз кўрсатади. Кумушнинг тўйи, қизлар мажлиси ёзувчи томонидан ўзига хос чизилса-да, Зайнабнинг тўйи Қовоқ девона тилидан хабар сифатида келтирилади. Бу тадбир Қодирий нияти ва мақсади учун муҳим бўлмагани боис у йўл-йўлакай ахборот тарзида қистириб ўтилади. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашсаки, юқоридаги ёзувчи “*тежамкор*”лиги ойдинлашади.

Романда Кумуш ва Зайнаб хатти-ҳаракатлари руҳий жиҳатдан асосланганми, шундай бўлса бу жараён қандай кечди? – деган саволга жавоб қидириб кўрамиз.

Асарда икки хил Кумуш ҳаракатланган. Биринчи Кумуш – Марғилонда яшаган йилларда ҳеч қандай хавф-хатарсиз, бахтдан масрур, эрка қиз. Кумуш Марғилонда бутунлай эркин, рўзғор ишларидан озод, китоб мутолааси билан банд. Унинг бор-йўқ ташвиши

Отабекнинг кўнглини олиш. Ёзувчи уни эркин, бахтли, озод тарзда тасвирлайди, эркалайди. Уни ота-онаси, севгилиси, Юсуфбек хожи, Ўзбекойим, китобхон бирдай алқайди, ардоқлайди. Хуллас, Кумушни тақдир сийлаган. Буларнинг барчаси замирида ёзувчи симпатияси борлигини унутмаслигимиз лозим. “Хотинлик дунёсига” узатилган Кумуш Юсуфбек хожи мактубини олиб бориб Мирзакарим кутидор ва Отабекни қутқариб қолганида характеридаги жасорат, ўқтамлик йилт этиб ўзини намоён этади. Бу кўриниш қатъият, кейинчалик роман воқелигида ўзига ишонч тусини олади.

Иккинчи Кумуш Тошкентга келган, Отабекнинг севакли рафиқаси, нурга чўмилган Юсуфбек хожи ва Ўзбекойимнинг муносиб келини, шу хонадоннинг ягона соҳибаси бўлиш орзусидаги хотин – Кумуш десак, тўғрироқ бўларди. У Тошкентда яшаган пайтда қандайдир хавф-хатар ҳадигини олган, юраги айрилиқни олдиндан сезган, бир нарсдан кўрққандай эди (онасига ёзган мактублари). Руҳшуносларнинг фикрича, инсон ўзини хавф-хатардан холи сезса, у ўзини ички ҳимоя қилишни онгсиз равишда ўчириб қўяди.

Романдаги кичик эпизод таҳлили воситасида образ руҳиятидаги психологик вазият, Кумушнинг сўз қўллаши, қолаверса, сўзнинг руҳий қуввати каби жиҳатларини кузатамиз.

Отабекнинг иккинчи марта Тошкентдан уйланиш хабарини Марғилонга олиб келаётгандаги ҳолатини ёзувчи зукко руҳшунос сифатида чизади. Ҳар сафар Тошкентдан Марғилонга “тўрт кўниб” кирган Отабек бу гал “олтинчи кўнишда” этиб келди. Ёзувчи қайнота, қайнона, куёв суҳбатини “уч бурчаклик ўлтурмиш” деб таърифлайди. Отабекнинг Тошкентда узоқ қолиб кетишидан аразлаган Кумуш онасининг: “Кетиб қолса нима қиласан?” – сўздан худди уйқудан уйғониб кетгандай унга “ер остидан секингина бир кулиб боқди” ва Отабек руҳиятида инқилоб ясайди. Бир кулиш орқали инқилоб қила олган гўзални сиз ҳам Ўзбекойим айтгандай “сиҳирчи-жодучи” дея оласиз. Қалтис лаҳзаларда Кумуш муносиб фаросат билан масалага ечим топиб, Отабек кўнглидаги иккиланишни сўзсиз, оддий бир “кулга” билан ҳал қилади. Кумушнинг сўзсиз ҳаракати ҳатто ўқувчини ҳам қаноатлантириб, икки ошиқ “ички овоз” билан сўзлашиб, бир-бирларини тушунади. Қодирий зарур ўринларда инсоннинг “ички овозидан” жуда унумли фойдалана олган.

Кумуш Ўзбекойимнинг гумонларидан, норозиликларидан, “душманлигидан” заррача ҳам хабари йўқ. У Ўзбекойим ва Юсуфбек ҳожининг ўзини қандай кутиб олишини билмас-да, бунда ҳеч қандай таҳликани сезмас-да, аммо улкан хавотир уни бир зумга бўлса-да, холи қолдирмасди. Ёзувчи ҳар хил имо-ишоралар орқали буни зимдан ўқувчига уқтириб боради (Саодатнинг ўлими). Кумуш ҳали кўриб улгурмаган кундошига нисбатан зимдан адоват тўнини кийиб улгурган эди. Тошкентда у тўлақонли келин, хотин, рафиқа, кундош, бекалик вазифасини ўта зийраклик билан елкасига олиб, ўйлаганидан ҳам зиёд амалга ошира олади. Кумуш хожи хонадонига Зайнабдан кеч келса-да, бу хонадонни забт этишга муваффақ бўлади. Унга бу юришда асосий кўмак ва таянч Отабекнинг муҳаббати эди.

Юсуфбек хожи иккала келинни чақириб олиб койиса-да, Ўзбекойимнинг танбеҳлари ҳар иккаласига бирдай айтилса-да, буларнинг бари бир кишигагина тегишли эканлигини, у ҳам бўлса биргина Зайнаб учун айтилаётганини ҳамма билар эди. Ҳамма билган ва сезган хавотирни Зайнаб сезмай қолиши мумкин эмас: ҳадик уни тилга солади; Отабекдан гиналар қилишга, эридан хотинлик ҳаққини талаб қилишга олиб келади. Зайнаб ақли, фаросати билан ўзини қандай хавф кутаётганини билар, у Кумуш забт этган ҳудудда омонат эканлигини кўнгли тиламаса-да, тан олмай иложи йўқ эди. Ҳар қандай қаршиликларга, эътирозларига қарамай, келин қилинган Зайнабнинг кетишини ўздан бошқа ҳамма бирдай кутарди. Бу ҳақда фақатгина Кумуш гоҳ ошқора, гоҳ зимдан эслатиб турарди. Кумуш барча жабҳада курашни бошлаб юбориб мақсад сари тобора яқинлашиб қолганда, “мижози суст” Отабекнинг ота бўлиши Зайнаб учун ҳар қандай азобдан оғир бўлиб, бу унга “хиёнат”дай таъсир қилади. Уни эзаётган хавотир ва алам Зайнабни йўлсиз, чорасиз қилиб қўйди. Шу йўлни танлашга мажбур этилган Зайнаб ўзини мажбур этганларни ундан ҳам ортиқроқ жазога маҳкум этди. Маҳкума ўзини маҳкум қилганларни айрилиққа маҳкум этади. Ёзувчи “индамас, одамови” қизга ёрдам бериш учун опаси Хушрўйбиби образини асарга олиб кириб, Зайнабнинг жиноятини далиллаш учун Хушрўйбиби характерини очиб берувчи кичик эпизодик лавҳани ҳам бериб ўтади. Далиллаш санъатининг ўзига хос кўриниши. Вазият маҳкума Зайнабни қотил бўлишга даъват қилди. Ёзувчи Зайнабни, Хушрўйни айбдор қилмоқчи эмас, у бош гуноҳкор Жамият, Шароитни фош қилган. Қанчадан-қанча Зайнаблар вазиятнинг қулига айланган. Ёзувчи миллатнинг бу одатига ўз муносабатини шу тарзда кўрсатди. Оила фожиасига сабаб бўлган бу каби одатлар миллатни инқироз томон етаклаши мумкин, деган фикрлар Қодирий ижодининг бош мотивларидан биридир.

Зайнаб образининг асарга киритилиши, ёзувчининг Зайнаб борасидаги тежамкорлиги сабаби энди аста-секин ойдинлашиб боради. Зайнаб роман воқеаларини тубдан ўзгартириш учун образлар тизимидан ўрин олган. У елкасидаги бадий функцияни ишонарли далиллар асосида бажарди. Зайнабнинг хатти-ҳаракатлари руҳий жиҳатдан ўта нозиклик билан асосланган. Кумуш эса ёзувчининг симпатияси боис асар майдонида эркин. Демак, айнан шу ечим Зайнабнинг асардаги ўрнини белгилайди. Зайнаб асар бошида “индамас, одамови қиз” қиёфасида старт олган бўлса, маррага қотил бўлиб этиб келади. Буни ёзувчи руҳий жиҳатдан асосли, образ руҳиятини иерархик тарзда ёритиб бера олган.

Хулоса шуки, образнинг руҳий жиҳатдан асосланганлиги биринчи навбатда унинг бадийятини таъминласа, иккинчидан, асарнинг эстетик қийматини кўрсатишга хизмат қилади. Бадий асар таҳлилида бир неча фанлар кесишувида ёндашиш образ моҳиятига чуқурроқ кириш ва инсонни ҳар тарафлама ўрганиш имконини беради. Асар эстетик қийматини ўрганганда ундан олинган таассурот-у ҳаяжондан кўра шу ҳолатни юзага келтирувчи руҳий жараённи ўрганиш бугунги кун адабиётшунослиги олдида турган долзарб вазифалардан

¹Л. Выготский. Психология искусства. М., 1987. С.11.

²З. Фрейд. Остроумие и его отношение к бессознательному. М., 1925. С.3.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институти бўлим мудири, филология фанлари доктори

БУ ДОНИШУ ФАЗЛ ГАВҲАРИНИНГ КОНИ

Абдурахмон Жомий таваллудининг 600 йиллигига

Нуриддин Абдурахмон Жомий – Шарқ адабиёти шон-шуҳратини дунёга танитган улуғ ижодкорлардан. Жомий – шоир, адиб, адабиётшунос, мусикашунос, мутасаввиф ва мутафаккир. Унинг кенг қамровли ижодиётида Рудакийдан бошлаб то соҳир нафас Ҳофиз ва Камол Хўжандийгача бўлган сўз санъаткорлари анъаналари давом эттирилиб, форс-тожик шеърини янги босқичга кўтарилган эди.

Асрдош ва издош ижодкорларнинг Абдурахмон Жомийга берган таъриф ва баҳолари бир жойга жамланса, наинки ўз замонида, балки ундан кейинги даврларда ҳам Жомийга тенг, Жомийнинг жойини эгаллашга муносиб шахс таваллуд топмаган, деган хулосага келиш шубҳасиздир. Алишер Навоий унинг шаъни-шавкатини улуғловчи:

Ё раб, бу маоний дуррининг уммони,

Бу донишу фазл гавҳарининг кони.

Ким айладинг они олам аҳли жони,

Олам элига бу жонни тут арзоний, –

деган сўзларни айтганда тўла ҳақ эди.

Жомий 1414 йил 7 ноябрда Жом вилоятининг Харжард қасабасида туғилган. Унинг бобо-бобокалонлари насл-насаби тоза, обрў-эътибори юксак зотлар бўлишган. Алишер Навоий Жомий вафотидан сўнг унга бағишлаб ёзган “Хамсат ул-мутахаййирин” аса-рида бу ҳақда: “Аларнинг (яъни Жомийнинг – И.Ҳ.) олий насаблари имом ул-мухтаҳиддин Муҳаммад бинни Ҳасан бинни Абдуллоҳ бинни Товус бинни Хурмуз Шайбонийга борурким, Хурмуз бани шайбон қабиласининг молики эрмишким, Бағдодда салтанат қилибдур...”, – деб ёзади. Шоирнинг отаси Низомиддин Аҳмад эса дин ва шариат илмининг пешволаридан эди. Илк таҳсилни Жомий отасидан олиб, тўрт-беш ёшларида мактабга қатнай бошлаган. Лекин кўп ўтмай Жомийнинг оиласи Жомдан Ҳиротга кўчиб келишади. Бунинг сабабини Навоий шундай изоҳлайди: «Бори кичик ёшдин шабоб ахдининг авойилигачакам (йигитлик даврининг бошланишигача), Жом вилоятида эрмишлар – аларга фойда еткурур киши оз топилгон жиҳатидин:

Қуёш ул навъки мағриб сори,

Ё Наби уйлаки Ясриб сори,

шаҳрга азимат қилибдурлар...»

Ҳар бир иш ва хунарни камолга етказиб, талантни тўла рўёбга чиқаришга рағбатлантирувчи, илм ва ижодни қўллаб-қувватлаш билан танилган Ҳирот Жомийни кучоқ очиб қаршилади. Илм-фан, маданият, санъат ва адабиёт бешикларидан бўлган бу муаззам шаҳардаги номдор мадрасаларда Жомий илм ўрганишга киришиб кетади. Қисқа муддатда наинки зоҳир илми, ботин илмида, хусусан, тасаввуф жабҳасида ҳам кўп билим эгаллашга эришади. Аммо у шеърдан ҳеч йироқлашмайди. Илм ва ирфонни шеърини хизматига сафарбар этишининг энг таъсирчан йўллари, табиий, кўркем усуллари излайди. Фикр ҳаёти, руҳ завқи,

кўнгил зиёсини Жомий ҳар нарсадан, ҳаттоки, маърифатдан ҳам афзалроқ кўради:

Маориф гар чу мў борик бошад,

Чй ҳосил з-он чу дил торик бошад?

Мазмуни: Маърифат сочдай нозик бўлса-да, юрак агар қорайган бўлса, ундан нима натижа чиқади?

Жомий рубоийларидан бирида, қаердаки хона эшигидан даъво кириб келса, маъни шитоб билан туйнукдан чиқиб қочади дейди:

Ҳар жо зи дари хона даромад даъвй,

Маъни ба шитоб аз раҳи равзан бигурехт.

Шоирнинг ўзи эса бутун умри мобайнида даъво, ид-дао, шахсий ғараздан фориғ яшаган. Тафаккур, амал, муносабат, меҳр-муҳаббат ҳолислигида Мавлоно Жомий айна само кишисидай таассурот қолдиради.

Улкан ижодий шахсият ҳар қанақа шароит, жон эзувчи ҳар қандай вазиятда ҳам катта орзу-умид, ёруғ хаёллар билан яшайди. Уни бу ҳолат баъзан хилват ё узлатга ундаса, гоҳо сафар ва саёҳатларга чорлайди. Жомий Туркистонни «каъбаи мақсуд» (бунда, албатта, Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор каби тариқат пирлари ҳам назарга олинган – И.Ҳ.) деб таърифлаган эди:

Жомй, аз хоки Хуросон чй кунй азми Ҳижоз,

Чун туро каъбаи мақсуд ба Туркистон аст.

Хуллас, Жомий билимини такомиллаштириш учун Самарқандга йўл олади. Улуғбек мадрасасида ўқишни давом эттиради. Умумий маълумотларга кўра, машхур қонуншунос олим Хожа Фазлуллоҳ Абу Лайс, буюк мунажжим Қозизода Румий ёш толиби илмнинг қобилияти ва заковатига юқори баҳо берадилар. Султон Улуғбек ҳузуридаги бир йиғинда Қозизода Румий: «Жомий каби баланд истеъдодли йигит ҳанузгача Амунинг нари соҳилидан келмаган эди», – деган экан. Самарқанд ҳаёти, Самарқанд илмий-адабий муҳити Жомийнинг дилида ўчмас из қолдирганди. Самарқанд унинг илмига илм қўшиб, инсоний фазилатларининг бойиши ва теранлашувига эркинлик берганди. Шу ўринда бир нарсани эслатиб ўтиш керакка ўхшайди.

Самарқандда ҳам, кейинроқ Ҳиротда ҳам бир неча маротаба Жомийни сарой хизматига таклиф қилишади. Бу таклиф ва илтифотларни шоир қатъиян рад этади. Чунки у ўзининг тарихий вазифаси ва бурчини беками кўст адо айлаш, виждон хотиржамлиги, қалб ҳуррияти, фикр эркинлигини сақлаб қолиш учун илмдан, адабиётдан ўзга бир «майдон»ни тасаввур қила олмасди. Илм, ижод, санъат одами учун бу энг асосийси. Зеро, эркинлик кетса, дардисар ташвишлар, эътиқодни бузиб, иродани емирувчи ҳар турли бало-қазолар ўз-ўзидан бостириб келаверади. Шуни эътиборга олиб бўлса керакки, мутафаккир шоир «Юсуф ва Зулайҳо» достонида ўғлига қаратилган насиҳатларида «мансаб эшигига асло яқин йўлама», «ки аз ҳар мансабе бе-мансаби беҳ» – «ҳар қанақа мансабдан мансабсизлик яхши», – деб ёзади.

Навоийнинг вазирлик мансабини тарк қилиб, саройдан кетишга қарор айлаганлигини билган Жомий ундан бунинг сабабини сўрайди. «*Инсон жинси суҳбат ва ихтилотидин мамул бўлиб эрдим, бу ишга ул боис бўлди*», – дейди Навоий. Шунда Жомий: «*Инсон кимни хаёл қилиб эрдинг, бизга дағи кўргуз?*» – деб савол ташлайди. Ушбу саволнинг ўзиёқ инсонпарвар шоирнинг халқ моли ва жонини зулукдай сўрган мансаб аҳлига муносабатини ниҳоятда аниқ акс эттиради. Жомий мансабни эмас, мансабпарастликдан туғилажак бедодлик, ноинсофлик, разолаткорликларни қоралаган. Мартабада кўтарилиб, одамийликда буткул тубанлашган эркисиз, ихтиёрсиз гумашталар қиёфасида у миллат, салтанат таназзулини кўрган – деҳқон, хунарманд меҳнатини ўйлаганда эса дилига ёруғ ҳислар оқиб келган.

*Қуввати жону тан зи деҳқон аст,
Қути руҳу бадан зи деҳқон аст.*

*Гар наёбад жаҳон зи деҳқон баҳр,
Қаҳт хезад зи корхонаи даҳр.*

Мазмуни: Жону таннинг куч-қуввати деҳқон эрур. Руҳ ва вужуднинг хайр-баракаси деҳқондир. Агар дунё деҳқон меҳнатидан баҳра топмаса, корхонасида унинг қаҳатчилиги кўлади.

Замондошларининг ишоратлари, хусусан, «Рашаҳот айн ул-ҳаёт» муаллифининг хабарларидан англашилишича, Жомий расмий таҳсилани ниҳоясига етказиб, камолотга эришгач, оила қуришни ихтиёр этиб, пири Мавлоно Саъдиддин Кошғарийнинг қизига уйланиб, тўрт фарзанд кўрган. Тўнғич ўғли бор-йўғи бир кунгина умр кечирган. Иккинчи ўғли Сафиуддин Муҳаммад 1475 йилда таваллуд топган. Тўнғич чақалоқнинг ҳаётдан тез кўз юмиши Жомийни бу ўғилга қаттиқ боғлайди. Аммо бир йил ўтар-ўтмас у ҳам вафот қилади. Албатта, бу мусибат шоир қалбига фавқулдда ёмон таъсир ўтказди. Сафиуддин ўлимига бағишлаб марсия ёзади. Унда шундай мисралар бор:

Рехтй хуни дил аз дидаи гирёни падар,

Раҳи бар жони падар н-омадат, эй жони падар!

Мазмуни: Отаннинг гирён кўзларидан юрак қонларини оқиздинг. Отанг жонидан жой олгандинг, нечун келмадинг, эй отангнинг жони!

Алишер Навоий устози кўнглига тасалли бериш ва айрилиқ оташини пасайтириш мақсадида Сафиуддин вафотига бир таърих ёзади. Орадан икки йил ўтади. Жомийнинг ёши 63 га тўлгач, 1477 йил оилада учинчи фарзанд дунёга келади. Икки ўғилдан жудо бўлган отананинг ҳасратдан кейинги шодлигини тасаввур қилиш қийин эмас, албатта. Янги туғилган ўғилга Зиёуддин Юсуф деб ном қўйишади. 1486 йил Абдурахмон Жомий хонадонига тўртинчи ўғил туғилади. Унга Заҳириддин Исо деб ном берилади. Қарангки, у ҳам узоқ яшамайди. Шоир биргина ўғил – Зиёуддин Юсуф билан қолади.

Зиёуддин Юсуф тўрт ёшда экан, шоир унга атаб 1481 йилда бир панднома ёзиб, уни «Тухфат ул-асрор» асарига киритади. Сўнг фарзандига мурожаат тарзида яна икки панднома яратади. Улар бугун ҳам тарбиявий аҳамиятини бой бергани йўқ.

Абдурахмон Жомий серқирра ва сермахсул истеъдод соҳиби. Илмда унинг асарлари сони эллик-

дан ортиқлиги қайд этилган. Жомий мумтоз шеърятнинг ғазал, рубоий, қитъа ва бошқа жанрларида ижод қилган. Ишқ, ирфон, комиллик ғояларини у янгича муносабат, янгича оҳанг ва бўёқларда тасвирлаб берган. «*Менинг шеърим, – дейди у, – ишқ азоби ва қон ютишининг баёнидир. Ғазал девони эмас улар, менинг қилган ишларим, чеккан ғам-ғуссаларим*».

*Шеъри ман Жомй, баёни ишқу хун хўрдан бувад,
Ин на девони ғазал, девони аъмоли ман аст.*

Шоирнинг қалб ҳолати, изтироб ҳарорати, шахсий фазилатлари шеърда нечоғлиқ ёрқинроқ аксини топса, самимият ўшанча ортади. Шоир ҳамма нарсага инонтирса-ю, самимиятга, хусусан, дард ва изтироб самимийлигига инонтира олмаса, қилган меҳнати бесамар. Анъанавий йўлда ижод қилишнинг қалтис жиҳатларидан бири ана шу. Қайси лирик жанрда қалам юритмасин, Жомий буни ҳисобга олган. Шунинг учун форс-тожик шеърятни Жомий тажрибалари тимсолида соддалик ва самимиятнинг янги марраларини ишғол айлаган эди, дейиш мумкин.

Ҳаёт файзи, умрнинг сир-асрори, ишқ ҳикмати, ошиқлик ғам-азоби, маъшуқанинг нозу итоби, орифнинг сукути, ғарибнинг ҳасрати, фақирнинг шавқи, юлдузларнинг чарақлаши, ғурубнинг маҳзунлиги, туннинг шукуҳи, самовотнинг чексизлиги – буларнинг бариси шеър. Турфа кўзли булоқларнинг шилдираши, денгизларнинг сокин шовуллаши, шамолларнинг қўшиғи, япроқлар ва гулларнинг ўпишиши, булбулларнинг ноласи – бу мусиқа. Ваҳдати вужуд таълимотига таяниб Жомий ана шу ҳақиқат, манзара ва мусиқаларни инсон руҳи, қалби, тафаккур сирларини очишга хизмат қилдиради. Авомга мақбул, оломон савиясига мувофиқ тушадиган шеърни у сушт ва хом шеър деб ҳисоблаган:

Шеър, к-афтод қабули хотири ом,

Хос донад, ки сушт бошаду хом.

Ғазал, рубоий, қитъа, таржиъбанд, таркиббанд жанридаги шеърлари Жомийнинг лирик салоҳиятини намойиш этган бўлса, достонлари эпик маҳоратини кўрсатган. «Тухфат ул-ахрор» («Хайрли кишилар туҳфаси»), «Сибҳат ул-аброр» («Яхшилар тасбиҳи»), «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандарий», «Саломон ва Абсол», «Силсилат уз-заҳаб» сингари асарларида фалсафа, ахлоқ, ишқ, ирфон ва тасаввуф, жамият ва сиёсат, шахс эрки ва салтанат сингари масалалардан баҳс юритилган. Кейинчалик улар «Ҳафт авранг» («Етти тахт») номи остида бирлаштирилиб, шуҳрат топган.

Жомийнинг насрда ёзилган асарлари орасида «Баҳористон» ва «Нафаҳот ул-унс» китоблари доимо кучли иштиёқ билан ўқиб-ўрганилганини таъкидлаш лозим. Жомий «Рисолаи аруз», «Рисолаи қофия», «Рисолаи мусиқа», «Шарҳи рубоийёт» каби бир неча илмий рисолаларнинг ҳам муаллифи.

Абдурахмон Жомий 1492 йил ноябрь ойида ҳаётдан кўз юмади. Ҳирот Ҳирот бўлиб Жомийникидай буюк хижрон маъракасани кам кўрган эди. Алишер Навоийнинг ёзишича, Хуросону Ҳирот аҳли бутун йил мобайнида мотам тутади. Сўнг йил оши берилади. Бу маъракага ҳам султон Ҳусайн Бойқаро бош бўлади. Зеро, Жомий ҳар қандай эъзозу эҳтиромга лойиқ, ҳар қанча ибрат олса арзийдиган буюк шахс эди. Ҳеч

TA'LIMI

иккиланмай айтиш мумкинки, ҳақиқий ишқ ва ирфон денгизига нечоғлиқ чуқур шўнғиган бўлмасин, Жомий биринчи галда ҳаёт одами, сўнги нафасигача илмфан, адабиёт ташвиши билан яшаган ижодкор эди. Академик Абдулғани Мирзоевнинг таъкидлашича, Навоийнинг тариқатга кириши Жомий билан адабий ҳамкорликка халал бериш нари турсин, унга янада равнақ бағишлаганди. Чунки мулло ва эшонлик матлаби, сўфий ёки шайхлик мартабаси Жомийни умуман кизиқтирмасди. Ҳатто “Мавлоно Абдурахмон Жомий мурид тутмаслар” деган хабар Хуросондан йироқларга ҳам тарқалган. Жомийдан “*Шайхликнинг юкига тоқатимиз йўқ*”, дейишнинг сабаби сўралганда “*Дариғоқим, толиб топилмасдур. Толиб кўп турур, аммо ўз нафси ҳаззларининг (лаззатларининг) толиби турурлар*”, – деган эканлар.

Ўз нафсига толиб бўлиш тасаввуф дунёси ва тариқат водийсидаги ҳазилакам чалғиш ёки бузилиш эмасди. Буларни Жомий ориф нигоҳи билан кўрар ва орифона мушоҳада “*усул*”и билан инкор ҳам этарди.

Навоий “*Наводир уш-шабоб*” девонидаги “*Ориф кўнглин дарёга нисбат берурки, анда ҳар не тушса, сингирур балки итирур*” дея сарлавҳа кўйилган китъасида бундай дейди:

*Эрур орифқа ганжи файз етса,
Иши дам урмайн ани ёшурмоқ.*

*Кўёш акси тушуб дарё ичинда.
Не мушкулдур анинг суйин тоширмоқ.*

Ушбу тўртликда ориф кўнглининг дарёга қиёсланиши, албатта, янгилик эмас. Имом Ғазолийнинг таърифига кўра, “*Ориф – тайёр (парвоз соҳиби), зоҳид сайёр (юрғун киши). Орифнинг кўзи йиғлаб, қалби кулади. Ориф айтадиганидан жуда юксакда, олим эса пастда туради. Ошиқ ишқ ила, ориф маъшуқ ила машғул бўлади. Ориф денгизга ўхшайди: ўзи сокин бўлгани ҳолда тўлқинлари чайқалади...*”

Хуллас, орифнинг дарёга ҳам, денгизга ҳам қиёсланиши ўзини бекам-кўст оқлайди. Навоийнинг ҳаётда чин орифларни кўргани, уларнинг ҳолатларини кузатиб, ўз хулосаларини баъзан бойитиб, гоҳида ўзгартириб берганлигини тасаввур этса бўлади. Лекин унинг Жомий шахсияти, фикр ва ҳол оламига қараши деярли ўзгармаган дейиш мумкин. Ёшу қари, шоҳу гадо дарёга муҳтожлик сезганидай, жамиятдаги ҳар бир ижтимоий, маданий табақа вакили Абдурахмон Жомийнинг илми, ирфони, ижодига муҳтож эди. Боз устига, Жомий билиш, ўрганишни қанча хуш кўрса, билмаганга билим бериш, англамаганга англатишни янада мақбул биларди. “*Мажолис ун-нафоис*” тазкирасида Навоий Жомийни шоирларнинг “*муқтадо (имом) ва пешвоси ул ғавҳари яктодур*” дейди. Наинки бадиий ва илмий ижодда, таълим-тарбия, мударрис ва муршидликда ҳам у “*ғавҳари якто*” эди.

Камтарлик, хокисорлик, табиийлик, холислик ва дардкашлиқда Жомий билан мусобақага киришишнинг ҳеч имкони йўқлигини ҳам Навоий “*Хамсат ул-мутахаййирин*”да жонли лавҳа ва мисолларда ёритиб берган.

Агар Аллоҳ таоло Навоийнинг Жомий билан, Жомийнинг Навоий билан учрашувини раво кўрмай, орадаги дўстлик ва сафдошлик, устозу шогирдлик ришта-

ларини мустаҳкам боғламаганда эди, ўзбек ва тожик халқлари тарихида бирор нима билан тўлдириб ёки бартараф қилиб бўлмайдиган бир бўшлиқ, ўзгача бир етишмовчилик юзага келарди. Бу икки даҳо ўртасидаги инсоний, илмий, адабий ва ирфоний вобасталикнинг мазмун-моҳияти шу даражада қудратли ва беқиёсдир. Навоийнинг Жомийга бағишлаб турли асарларда битган сўзларини ўқийсизми, Жомий ижодида Навоийга ажратилган фикр-мулоҳазаларни кўздан кечирасизми, ҳар икки ҳолатда ҳам кўнглида теран қанот ва ифтихор ҳисси мавжланади. Бу икки улуғ шахс ва шоир дийдорлашган кундан бошлаб, гўёки бир-бирига интилиш, бир-бири учун яшаб, ижод қилиш учун туғилгандай эди. Жомий ва Навоий муносабатларида аста-секин устоз ва шогирдлик, маънавий-руҳий бирлик ва издошликнинг айтарли барча кўриниши ўзининг таъсирчан манзараларини намоён этганди.

Буюк озарбайжон шоири Насимий бир рубойида:

*Маърифат касб этмадинг, сен фонисан,
Бир-икки кун дунёнинг меҳмонисан.*

*Ҳақни билсанг, оламнинг султонисан,
Билмасанг, худ дев ила шайтонисан, –*

дейди.

Шу тушунча, шу маъруфий ҳақиқат Жомий ва Навоийда ҳам ҳукмрон мавқега эга эди. Инсон табиатининг “*дев ила шайтон*”дан қутулиб, боқийликка етишувини улар ҳам, аввало, маърифатда кўришган.

Бироқ маърифат равнақи деб яшаш, ишқ ва ҳақиқат йўлида дуч келинадиган тўсиқ ҳамда қаршилиқларни енгиб ўтиш осон эмас, албатта. Масаланинг шу жиҳатини ҳам эътиборда тутиб Жомий бир ўринда ҳамманинг ортидан эргашаверма, маъни орифига издош бўл, дўстлик учун ҳам энг авлоси орифнинг мардидир, дейди:

*Пайи он рав, ки орифи маънист,
Марди ориф ба дўсти авлост.*

Абдурахмон Жомийнинг ҳаёти, илмий, адабий ва тасаввуфий мероси жаҳоннинг қатор мамлакатларида кўплаб олимлар томонидан ўрганилган. Асарларидан намуналар Ғарб ва Шарқнинг турли тилларида таржима қилинган. Жомийшунослик, айниқса, XX асрда Россия, Эрон, Тожикистон, Озарбайжонда анча тараққий топган. Бу ўринда Е.Э. Бертельс, А. Ҳикмат, А. Мирзаев, А. Насриддинов, А. Афсаҳзод, М. Ражабов, А. Сатторов, А. Гулиев каби рус, эрон, тожик ва озар олимларининг тадқиқотларини эслатиб ўтиш мумкин. Ўзбекистонда ҳам жомийшунослик бўйича бир қанча хайрли ишлар амалга оширилган. Таниқли олимлар П. Шамсиев, Ш. Шомухаммедов, А. Ҳайитметов, А. Қаюмов, Б. Валихўжаев, Р. Воҳидов, С. Ғаниева, Ҳ. Ҳомидий ва бошқаларнинг мақола ва рисоалари кенг китобхонлар оммасига маълум деб ўйлаймиз. Ўзбек халқи неча ўн йиллардан буён Абдурахмон Жомий адабий меросидан сараланган лирик шеърлар, айрим дoston (баъзилари парча ҳолида) ва насрий асарларини она тилида ўқишга муваффақ бўлган.

Илму маърифатли эл кимни севиш, кимларга ишонил, нимани ардоқлаб, нимага интилишни англашда хато қилмайди. Абдурахмон Жомийнинг бебаҳо ижодиёти ва беназир шахсиятига қизиқишнинг юртимизда кенгайиб бориши шу фикрнинг ёрқин бир далилидир.

Қадрли журналхон! Адабиёт инсонни покликка, оқиллик ва самимийликка, қўйингки, ўз қалби билан ҳисоблашишга ундаши кундай равшан. Шу маънода фарзандларимизнинг ҳақиқий адабиёт намуналари билан тарбияланишлари тиллимизнинг, маънавиятимизнинг, миллатимизнинг бардавом бўлишини таъминлай олади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Юғнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ”, Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”, Фаридулдин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарлари, Умар Ҳайёмнинг рубоийлари шарқона одоб, шарқона мулозамат, шарқона тафаккурнинг чексиз сарҳадларини намоён қилади. Юқоридаги асарлар қаторидан Алишер Навоийнинг “Хамса”, “Лисон ут-тайр”, “Маҳбуб ул-қулуб” каби асарлари ҳам жой олган, албатта.

“Маҳбуб ул-қулуб” асари улғз мутафаккир тафаккурининг энг етук палласида ёзилганлиги, борлиқнинг кенг қамровда қузатилганлиги билан қадрлидир. Қуйида шу асардан парчалар беришни лозим топдик. Зеро, бу парчалар сизни асар билан тўлиқ танишишга ундаши шубҳасиз...

АЛИШЕР НАВОИЙ

МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ*

МУДАРРИСЛАР ЗИКРИДА

Мударриснинг керакки, ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтурга муртакиб бўлмаса ва худнамолиғ учун дарс хавзасин тузмаса ва худситонлиғ учун такаллум ва ғавго кўргузмаса. Жаҳлдин дастори улув ва алоқаси узун бўлмаса ва мубоҳот учун мадраса айвони боши анга ўрун бўлмаса. Диний улум билса ва яқиний масоил элга таълим қилса. Бебокликлардин ҳаросон ва нопокликлардин гурезон бўлса, йўқки ўзин олим билгай неча мажхулға анвои фиксни мубоҳ, балки ҳалол қилгай, қилмас ишларни қилмоқ андин маълум бўлгай ва килур ишлар тарки андин коида ва русум бўлгай. Бу мударрис эмасдурким, мубтадеъдур ва мундоқ киши суҳбати ислом аҳлидин мумтанеъдур.

Олим керакким, мутаққий бўлса ва огоҳ ва айтури қола Аллоҳ ва қола Расулulloҳ.

Қитъа:

*Ҳар не айтур бўлса Худову Расулдин
Андин сўнг ўлса мужтаҳиду авлиё сўзи.
Андин киши не ким эшитур ва ёки ўрганур
Бўлса Худо сўзи, йўқ эса, Мустафо сўзи.*

НАСИҲАТ АҲЛИ ВА ВОИЗЛАР ЗИКРИДА

Воиз керакки, «қолаллоҳ»¹ сўз айтса ва «қола расулulloҳ»² муҳолафатидин қайтса, Худо ва расул йўлига қадам урса. Ўзи киргондин сўнгра насихат била элни ҳам кивурса. Юругмагон йўлга элни бошқармоқ – мусофирни йўлдин чиқормоқдур ва биёбонға кетурмак ва бо-дияда итурмақдур. Усрукки, элга буюрғай хушёрлик – уйқувчидекдурки, элга буюрғай бедорлик. Уйқусида сўз деган жевлигон бўлур ва дегондек қилмоқ не дегон бўлур.

Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва бир комил аҳлуллоҳ варзишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлни бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. Йўлни юрмай кирган итар ва ғайри мақсуд ерга етар.

Воиз улдурки, мажлисиға холи кирган тўлғай ва тўла кирган холи бўлғай. Воизким, бўлғай олим ва муттақий – анинг насихатидин чиққан шақий. Улки, буюруб ўзи қилмағай, ҳеч кимға фойда ва асар анинг сўзи қилмағай. Назоирхон била сургувчи мақол – дастийёр била йирлағувчи каввол.

Қитъа:

*Воизки, дастёрсиз ўлмас суҳангузор,
Анга ёроду³ мунга аёлғучи⁴ ҳукми бор.
Тенгри сўзин аёлғучи бўлмай дей олмағай,
Бир соз бўлса ҳам керак ул қилгай ихтиёр.*

ҚАНОАТ ЗИКРИДА

Қаноат⁵ ибодат қуввати ҳосил бўлгонча қут била ўтқармақдур ва андин ортуғ барча ниманинг хавасин хаёлдин, кўтармақдур. Ва бенаволиғ била нафсни озурда тутмоқдур ва маҳрумлиғ била қувойи шаҳвонийни пажмурда қилмоқдур.

Қаноат чашмаедурким, суви олмоқ била қурумас ва маҳзанедурким, нақди сепамоқ била ўқсумас ва мазраедурким, тухми иззат ва шавкат бар берур ва шажаредурким, шохи истиғно ва ҳурмат самар келтурур.

Кўнгулга андин очуғлуқ фойдаси етар ва кўз андин ёруғлуқ натижаси касб этар.

Қонё дарवेशнинг қуруқ нони, томеъ шохнинг хитойи хонидин хўброқдур. Ва фориғи фақрандишнинг ёвгон умочи олғувчи ғанийнинг наботий қулочидин марғуброқ. Шох улдурким, олмағай ва бергай. Гадо улдурким, сочмағай ва тергай.

Улким қаноатқа муътод бўлди – шох ва гадо тарадудидин озод бўлди. Маош уйи гарчи бўлур тор, аммо ҳар неча муболага қилсанг ери бор. Ҳисоредурким, анда кирсанг, нафс шарридин қутулурсен ва кўхсоредурким, анда чиксанг, душман ва дўстдин мустағний бўлурсен афтодалиғедурки, натижа сарафрозлиғ ва ниёзмандлиғедур; фойдаси бениёзлиғдур – тухми бари ғино ва шажаредур самари истиғно; маедур – аччиғ на нашъаси тарабангиз; йўледур – қаттиғ, аммо манзили фараҳомез.

Қаноатда нечаким, фарағбол, акси, тамаъда разолат ва нақол.

Ҳасис таъбға дўстедур лаимваш-гадошевалик ва разолат анинг таврига хуш. Мувофакатиға асар хорлиғ, муносабатига баҳра сабуқборлиғ. Ҳар таъбадаким, ул мавжуд бўлди, ул киши улус таъбига мардуд бўлди. Лаимлик ва разолатқа камол андин, одаимийлик ва инсониятқа завол андин. Ўтедур номус уйин куйдургувчи, еледур иззат хирманин совургувчи ва виқор шамъин ўчургувчи. Тамаъ инъомға андоқдурки, шарих таомға, ул бири дунлар ҳаракоти, бу бири баҳойим сифоти.

Қаноат жавҳаредурким, элни мундоқ икки балодин ўтқарур ва мундоқ икки ибтилодин қутқарур. Бу икки замима феълки, ёмондур, гўё икки нохуш тавъамондур, ул мундин ёмон ва бу андин ёмон, иккаласи ёмондин-ёмон. Бири лаим ва бири мудбир иккаласининг ҳақиқати бир. Мухбири содиқ⁶ (саллоллоҳу алайҳа вассаллам) мунга мундоқ дебтур: «Қонёни азизға, томеъни залилға нисбат берибдур».

Рубоий:

*Ҳар кимки, қаноат тарафи нисбати бор,
Борча эл аро тавозеу иззати бор,
Улким тамау ҳирс била улфати бор,
Яхши-ямон ичра зиллату нақбати бор.*

*Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд, Маҳбуб ул-қулуб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.

TA'LIMI

Хикоят: Кошифи асрори илохий Шайх Шох Зиёратгохий⁷ (қаддасаллоху сирраҳу) ибодат фароғати учун қаноат шиор қилди ва Зиёратгоҳ қасабасида маскан ихтиёр қилди. Ва улус назр ва ҳадиясин парво қилмади, ва салотин инъом ва суюрғолин кўзга илмади. Муҳаққар Мавруси мухавватасиға ашжор тикти ва экин экти. Ўз муборак илики била экин суворурға бел урар эрди ва ашжор тарбиятиға теша ва арра сураер эрди. Бу навъ қаноат била маош тузуб Тенгри ибодатиға иштиғол кўргузур эрди. Бу қаноат натижаси «казза ман қанаа»⁸ ҳукми била ул ерга еттиким, Хирот дор ус-салтанасидин салотини маснаднишин ва уламоидин ва машойихи ахли қғин уч шаръий йўлни ул бузургвор хизматиға борур эрдилар ва остони туфроғин ўпмак била тафоҳур бошин фалақдин ўтқарур эрдилар ва ул зироат нонидин ва ул фавоқиқ хонидин ҳар не илиқлариға тушса кўзлариға суртуб, кўюнлариға солиб, табаррук учун шаҳрга аёл ва атфоллари учун келтурур эрдилар ва андин еганлар охират нажотиға ҳам умидвор бўлур эрдилар. Қаноат натижаси мундин комилроқ оз зухур қилиб эркин ва хурсандлиғ боғчасининг раёҳини мундин тароватлироқ кам очилиб эркин.

Китъа:

*Жаҳон ичра кўп сунъ кўргузди Сонеъ,
Эмасдур киши турфа андоқки, қонеъ.*

*Кишидин талабсиз гино ҳосил этмак,
Яна жудга бўлмамоқ ҳеч монё.*

САБР ЗИКРИДА

Сабр ўзни чикармоқдур хузузи нафсонидин ва танаъумоти жисмонидин ва нафсини ҳабс қилмоқдур ибодат меҳнатида ва қадамни собит кўймоқдур риёзот суубатида. Ҳақ йўлида қотиғ ирикка тузмақдур ва яхши-ёмондин ҳар не эшитган ва кўрганга таҳаммул кўргузмақдур. Аччиғдур, аммо судманд; қаттиғдур, аммо дофеи газанд. Қайси номурод илик сабр этагиға урдиким, мурод топмади? Ва қайси гирифтор кўнгул сабр бандиға қўйдиким, кушод топмади? Фараҳлар мифтоҳидур ва бандлар фаттоҳидур.

Рафикедур суҳбати мумилл, аммо оқибати муродка қаринлиғ ва ҳарифедур умиди узун аммо ниҳояти матлубқа ҳамнишинлик. Самандедур қохилхиром аммо манзилға еткурғувчи ва бухтиедур сақилгом, лекин маъманға тушурғувчи.

Носихи талх гуфтордек таъб андин озурда ва лекин зимнида мақсуд ҳосил, табиби батюл-илождек,⁹ мари́з андин пажмурда, аммо сўнғида сикҳат восил.

Ишғ ахли зикридин мутағаййир ва лекин ғояти васлға умидворлиқ, ҳажр эли ёдидин мутанаффир ва лекин ниҳояти иттисолға комгорлик.

Қафасида жон булбулиға не хамушлук суд этиб, не наво ва илҳон, мажлисида рух тўтисига не сукут нафъ еткуруб, не фарёд ва фиғон саҳросида фароғат ҳамону изтироб ҳамон, биёбонида даранг ҳамону шитоб ҳамон. Сўхтаи фирок ўлмақдин анга ғам йўқ, андухтаи иштиёқ куймақдин анга алам йўқ. Ҳажр шомидек тийра узун, аммо ғояти субҳи висол, ҳаж йўлидек қаттиғ ва йироқ, аммо ниҳояти Каъбаи иқбол.

Ҳар гирифторғаким, ул нобуд ҳаёти андин барий ва ҳар умидворғаким, ул номавжуд руҳи андин сипарий.

Ошиғларға маразедур ва беморларға захредур ҳалоҳил. Саҳиҳ анинг суубатадин бемор, ҳавосс анинг укубатидин ноқор. Руҳ иши ани тартада тааллул, кўнгул анинг қаттиғлиғидин бетоқату таҳаммул. Йўли бодиясида зулмоти офот, Хизрдек ани қатъ қилгонға баҳра зулоли ҳаёт. Шиддати

юкига ҳомилларидин бири Айюби¹⁰ набий ва суубати ҳамлиға комилларидин бири Муҳаммади арабий.

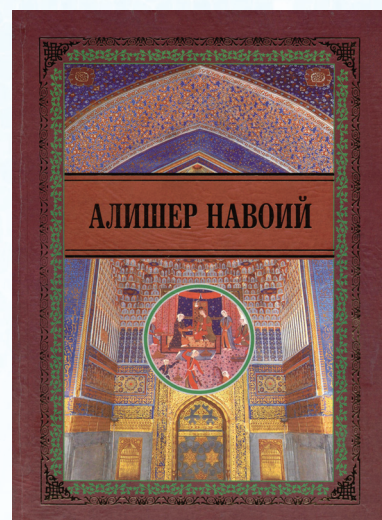
Байт:

*Ажаб ранжеки андин саъб йўқ ранж,
Вале чеккан кишининг баҳраси қанж.*

Хикоят: Бир нотавон кўнғлида бир гульузур хорхори бўлди ва ул тухмат била зиндон гирифтори бўлди. Ул иш икрори учун анга қилмаган азоб қолмади, аммо ул махфий сиррин кўнгулдин тилга солмади. Оқибат бир кун асаслар бордилар ва ани зиндондин банд била судраб чикордилар. Ва бош-аёғидин тортиб узотдилар ва бир кучоқ йиғоч анинг азбосига ушотдилар. Андоқким, бошдан – аёғи жароҳат бўлди ва бари азбосининг териси сўюлди. Таёқ азбосини андоқ афғор қилдиким, қон ул маъракани лозазор қилди. Мазлум мутлақо дам урмади ва иқроор такаллумин тилиға сурмади. Чун таъзиб шиддатидин ҳордилар, ул мажмаъдин судраб чикордилар ва навмидлиғдин қўябердилар ва инсоф оламида муҳиқ эрдилар. Чун жафопешалар йироқ борди, жафоқаш оғзидин бир ушолғон дирам чикорди. Жаъмики ани кўрдилар. Ул иш кайфиятин сўрдилар, улча жавобидин мафҳум бўлди, бу ҳолат маълум бўлдиким, сийёсатининг хангомасида манзури ҳозир эрмиш ва бир гўшадин анинг холиға нозир эрмиш. Анга етарда ул бедоду ситам тиши остида эрмиш ул дирам. Азоб эъғидолдин ўтарда дирамға тишин беркитур эрмиш ва тиш захмидин ул дирамни порадора ушотур эрмиш ва манзур нозир оллида сабру таҳаммул қилур эрмиш ва анинг наззороғар эрканин билур эрмиш. Манзур чун бу ҳолни билди, меҳр ва шафқат била бошиға келди, юмшоқ сўз била яралариға марҳам еткурди ва чучук тил била мажруҳ таниға жон кивурди. Ва ҳаёлиға кечмас давлатға сазовор бўлди ва гумониға ўтмас одатға комгор бўлди. Бу барча шиддатдағи сабру шикеболиғ натижаси эрди ва ул суубат ва шиддатда таҳаммулдин анга даст берди.

Байт:

*Кимки ҳар шиддат аро сабру таҳаммул айлади,
Бахт анинг нишини нўшу хорини гул айлади.*

¹Тарж. ар.: Аллох деди.

²Тарж. ар.: Аллоҳнинг элчиси, яъни Пайғамбар деди.

³ёрод – мусика асбоби.

⁴аёлғучи – куйнинг чўзиқ нағмаларини ижро этувчи.

⁵Қаноат – қисматдан рози бўлиш, нафсдан воқифликдир. Озга қонеъ қаноатдир.

⁶Мухбири содиқ – садоқатли хабар етказувчи. Муҳаммад пайғамбар (а.с.)га нисбатан қўлланиладиган ибора.

⁷Шайх Шох Зиёратгохий – XV асрдаги Хуросон машойихларидан бўлса керак.

⁸Тарж. ар.: қаноат қилган азиз бўлади.

⁹Тарж. ар.: тез даволанмайдиган демақдир.

¹⁰Айюб – пайғамбар.

Гулсанам ХОЛИҚУЛОВА,
филология фанлари номзоди,
Самарқанд давлат университети доценти

БУЮК БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИ

ёхуд

«Буюк мўғуллар империяси» атамасига муносабат

Жамият тарихининг ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий соҳаларида салмоқли ўрин тутган сиймолардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир. Бобур ҳассос шоир, адиб, таржимон ва етук олим, шунингдек, ўз даврининг йирик давлат арбоби, саркардаси, теурийларга муносиб ворис ҳамдир. Сир эмаски, Бобур умри давомида марказлашган давлат барпо этиш умидида яшади ва шунга ҳаракат қилди. Лекин бу марказлашган давлат ўз юртида эмас, ҳинд заминида вужудга келди. Яъни Бобур Ганг дарёсидан Амударёгача бўлган ҳудудни бирлаштириб, улкан салтанатга асос солди. Бобур ва у зот асос солган буюк бобурийлар салтанати (1526–1858) Ҳиндистоннинг юксалиши, маданиятининг тараққий этишига беқиёс ҳисса қўшди. Бунинг натижаси ўлароқ, Ҳиндистонда бобурийлар томонидан барпо этилган гўзал иншоотлар, бетакрор боғу роғлар ҳалихануз дунё эътиборида. Ҳинд «меъморчилигининг олтин даври», яъни Шаҳобиддин Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даври (1627–1658)да яратилган ва ўз давридаёқ афсонага айланган муҳаббат қасри *Тожмаҳал*, етти йил давомида қимматбаҳо тошлар териби ишланган *Товус тахти* шулар жумласидан. Забардаст ҳинд жамоат арбоби Жавохирлаъл Неру ўзининг «Жаҳон тарихига бир назар» асарида Бобур ва бобурийларнинг Ҳиндистон тарихидаги беқиёс ўрни ҳақида шундай деган эди:

Boburning Tanbalga qarshi Bishxoron qo'rg'onidagi jangi

*«Бобурнинг 1526 йилда Деҳлида ғалаба қозониши билан Ҳиндистонда янги бир давр майдонга келиб, янги бир салтанат ташкил бўлди... Бобур энг донишманд ва дилбар шахслардан бири эди. У мазҳабий таассуб, қолоқлик ва қисқа фикрликдан тамоман узоқ эди... Бобур санъат ва адабиётни қўллаб-қувватлаган кишилардандир».*¹ Чунки айна пайтда Ҳиндистонда айрим «қотиб қолган» диний ақидалар, турмуш асосини ташкил этган ўзгармас ижтимоий тартиб, ижтимоий-сиёсий тарқоқлик тараққийт жараёнини суллаштирган эди. Бобур ана шу вақтда ўзининг адолатли сиёсати, инсонпарварлиги, муруватпешалиги, юксак ҳиммати билан Ҳиндистондаги таназулга юз тутаетган мавжуд тузумни маълум маънода ислоҳ қилишга улгурди. Унинг:

Бори элга яхшилиғ қилғилки, мундин яхши йўқ,

Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ, – каби байтлари ўз фаолияти ҳақидаги иқдорномадек жаранглайди.

У дин-мазҳаб жанжалларининг олдини олишга, мамлакатда осойишталикни қарор топтиришга ҳаракат қилди, баъзи инсон ҳаётига тажовуз қилувчи турли хурофотлар (масалан, хотин кишини марҳум турмуш ўртоғи жасадига қўшиб ёқиш)ни тақиқлади, мамлакатда ободончилик ишларини йўлга қўйди, атрофига олим-фозилларни тўплади. У гарчи бу диёрда тўрт йил ҳукмронлик қилган бўлса-да, унинг ворислари Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб даврида бу давлат янада кенгайиб, ривожланди. Кейинчалик бу салтанат Ғарбда «Буюк мўғуллар империяси» номи билан шуҳрат қозонди. Ҳолбуки, бундай номланиш мантиқсиз. Кейинги вақтда бир қанча шарқшунос, тарихчи, адабиётшунос олимларимиз «Буюк мўғуллар империяси» атамасига қарши ўлароқ, **«Бобурийлар сулоласи»**, **«Буюк бобурийлар салтанати»** номларини илмий муомалага киритишган бўлса-да¹, лекин ҳамон юртдошлари зикрида, нашрларда, ҳатто дарсликларда ғарбча номланиш акс садо бериб келмоқда.²

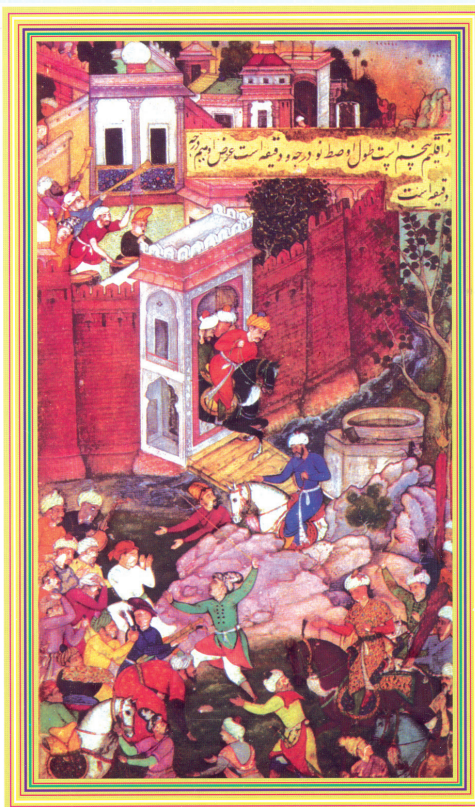
Шу ўринда бир савол туғилади. Бобурийлар салтанатининг «Буюк мўғуллар империяси» дея номланишига нима сабаб бўлди?!

Тарихдан маълумки, Чингизхон вафотидан сўнг унинг ерлари ўғиллари ўртасида тақсимланган. Жумладан, Чигатой тасарруфига қарашли бўлган ерлар, жумладан, Бобур юрти Мовароуннаҳр ҳам «Чигатой давлати» деб, бу ҳудудда яшаган халқлар «чигатойлар» деб юритилган. Шунинг учун ҳам Ҳасанхожа Нисорий «Музакири аҳбоб» («Дўстлар ёд-номаси») тазкирасида Бобурни *«Чигатой султонларининг энг сараси ва зўр шижоатлиси эди»*³, – дея зикр этади. Бу ўринда «чигатой» атамаси Бобурнинг чингизийлар авлодидан деган маънода эмас, балки Чигатой

давлатидаги султонлардан, деган маънода қўлланаётганлиги аён.

Маълумки, Бобур ва бобурийлар ота томондан туркий қавмлардан, яъни темурийлардан. Шунинг учун ҳам тарихий манбаларда, жумладан, «Тарихи Рашидий» асарида Бобур «Мирзо Бобур», «Бобур подшоҳ» номи билан тилга олинган. Мўғул ҳукмдорлари исми таркибида келувчи «хон» сўзини (Юнусхон, Султон Мухамудхон, Султон Аҳмадхон) бошқа темурийлар сингари Бобур исми таркибида ҳам қўлланилганлиги кузатилмайд.

Айтиб ўтиш жоизки, Шимолий Ҳиндистонда Бобурнинг лашкари ҳамда давлатини «мўғуллар» деб атамаганлар. Бобур гарчи она томондан мўғул хони Юнусхоннинг набираси бўлса ҳам, доимо ўзини темурийзода деб билган ва шунга муносиб бўлишга ҳаракат қилган. «Бобурнома»да муаллиф мўғулча тартиб-қоида, урф-одат, давлат бошқаруви ҳақида фикр юритар экан, бирор ўринда бу хусусиятларни ўзига яқин деб билмайди. Аксинча, ўзини уларга бегонадек тутлади. Асарнинг бир ўрнида Шайбонийхонга қарши курашда Бобур қўшинига ёрдамга келган мўғул беклари ҳақида шундай фикрларни кузатамиз: «Мўғул черикиким, кўмакка келиб эрди, урушурға худ тоқатлари йўқ эрди. Урушмоқни қўйиб, бизнинг элни ўқ талаб, оттин тушура киришдилар. Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўғулнинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостурса ҳам ўз элини талаб, тушуруб ўлжа олур». Бобур доим ўзига темурийлар аъналарини шиор деб билган, бу аъналарга содиқ қолган, фарзандларига, хусусан, Ҳумоюнга ҳам ўз ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб, ҳар бир масалада улуғ бобоси Амир Темурнинг ҳукмдорлик услубидан, ҳарб соҳасидаги иқтидоридан андоза олишни, адолатли бўлишни таъкидлаб: «Ҳазрат соҳибқирон Амир Темурнинг иш юри тишлари доимо ёдингда бўлсин. Шунда давлатинг маъмур ва пухта бўлади»¹, – дейди. Булар Бобур ва у барпо этган салтанатга нисбатан «мўғул» атамаси

Boburning samarqandliklar tomonidan tantana bilan kutib olinishi

«Boburnoma». Miniaturalar
(Т.: O'qituvchi, 2008) kitobidan olindi.

ўринсиз қўлланилиб келаётганини кўрсатади.

Аслида «мўғул» номини истеъмолга киритиб, уни бобурийларга нисбат берганлар узоқ вақт Бобурга, кейинчалик Ҳумоюн ҳамда Акбарга бўйсунмаган Ҳиндистондаги жанубий султонликлар эканлигини адабиётшунос С. Ҳасанов алоҳида таъкидлайди ва шундай ёзади: «Улар (Ҳиндистондаги жанубий султонликлар – Х.Г.) ҳақида китоб ёзган тарихчи Фаришта Бобур давлатини «мўғул» деб атаган. Бу сафавийлардан аламзадалар уларни «қизилбошлар» деб атаганига ўхшайди. Ҳиндистоннинг жанубий султонликларига XVII асрда денгиз томондан келиб ўрнашган португалияликлар маҳаллий ёзма адабиёт билан танишиб, «мўғул» номини Оврупога ёйдилар. Йиллар ўтиши билан бу ном овруполиклар хотирасига ўрнашиб, сўнг китобийлашиб кетди, натижада Бобур асос солган давлат «Буюк мўғуллар империяси» деб аталадиган бўлдики, бу бобурийлар салтанатига мутлақо ёпишмайди».⁵

Маълум бўлишича, Ҳиндистондаги жанубий султонликлар мўғулларни ҳам, туркистонлик ва хуросонликларни ҳам бир ном билан мўғуллар деб атаган кўринади. Ана шундан кейин Ҳиндистонликлар орасида «мўғул», «мўғули аъзам» («буюк мўғул») атамаси пайдо бўлган кўринади. Ҳолбуки, бу вақтда бобурийлар номи ҳали сулола сифатида илмий муомалага киритилмаган эди. «Мўғул» сўзига «аъзам»нинг қўшилишига сабаб кам сонли қўшинга эга бўлган (ун икки минг атрофида) Бобурнинг юз минглик ҳинд қўшини устидан қилган ғалабаси эди. Халқ бундай ғалабани буюкликдан нишона деб билгани табиий.

Шундай экан, Ҳиндистонда Бобур асос солган ва уч юз ўттиз икки йил ҳукмронлик қилган бобурийлар салтанатига нисбатан «**Буюк бобурийлар салтанати**» номини қўллашга тўла ҳақлимиз ва ёш авлодга шу тарзда етказишга масъулмиз.

¹Б. Валихўжаев, Қ. Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи (XVI аср). Ўқув қўлланма. Самарқанд, СамДУ нашриёти, 2002. 25-бет.

²И. Ғафур. Бобурийлар монгол эмаслар // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993 йил 12 февраль; С. Жалилов, Ф. Сулаймонова, И. Ҳошимова мақолалари // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993 йил 26 март, 16 апрель, 14 май; С. Ҳасанов ва б. Буюк қомусий асар. (Сўзбоши) // Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: Шарқ, 2002. 6-бет; Н. Низомиддинов. Буюк бобурийлар тарихи (XVI–XIX асрлар). Т.: «Fan va technology», 2012. 6-бет.

³Qarang: Q. Yo'ldoshev va b. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. Qayta ishlangan 2-nashri. T.: Yangiyo'l poligraph service, 2010. 81-бет.

⁴Ҳасанхожа Нисорий. Музаққир аҳбоб. Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993. 51–52-бетлар.

⁵Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: Шарқ, 2002. 331-бет.

⁶С. Ҳасанов ва б. Буюк қомусий асар. (Сўзбоши) // Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: Шарқ, 2002. 6-бет.

ОККАЗИОНАЛ ЛИСОНИЙ БИРЛИКЛАР ҲАҚИДА

Аннотация: Мазкур мақола Чўлпон ва Бехбудий асарларида қўлланган окказионал лисоний бирликларнинг таҳлилига бағишланган. Унда янги ясалмаларнинг яратилиши ва нутқий қиммати билан боғлиқ хулосалар берилган.

Калим сўзлар: неологизм, окказионализм, аномаллик, номинатив вазифа, услубий вазифа.

Annotation. The article analyzes the occasional linguistic units in Chulpan and Bekhbudi's works and examines the new forms and speech features of literary texts.

Key words: neologism, occasionalism, anormalism, nominative function, stylistic function.

Аннотация. В статье анализируются окказиональные языковые единицы в произведениях Чулпана и Бехбудий, рассматриваются новые формы и речевые особенности художественного текста.

Ключевые слова: неологизм, окказионализм, аномальность, номинативная задача, методическая задача.

Маълумки, ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тил илмида “окказионализмлар” термини неологизмларнинг нутқдаги кўринишига нисбатан қўлланила бошланди. Окказионализм (лот. occasionalis - тасодифий) – умумистеъмомлга мувофиқ, тўғри келмайдиган, индивидуал тарздаги маънога эга бўлган тил бирлиги. Шу маънода, Бехбудий ва Чўлпон публицистик асарлари ва уларда қўлланган окказионал сўзлар алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбек тилшунослигида ҳам окказионал сўзлар юзасидан муайян тадқиқотлар амалга оширилган.

Биз қуйида икки ижодкор публицистик асарларида қўлланган окказионал бирликларни қуйидагича турларга ажратамиз:

1. Нейтрал маъно ифодаловчи окказионал сўзлар.

Қишлоқлардаги деҳқончиликдан тортиб, шаҳарлардаги эскалатор (“осон сур”)гача унинг эътиборидан четда қолмайди (Бехбудий). Келтирилган мисолда **осон сур** окказионал бирлиги қўлланган бўлиб, у предмет номи (эскалатор)ни ифодалаш учун қўлланган.

2. Ижобий бўёққа эга бўлган окказионал сўзлар.

Отнинг функционал шакллари - **жон**, - **хон**, - **ой** аффикслари ёрдамида ясалади. Бу аффикслар шахс билдирувчи турдош отларга ёки шахсларнинг номини билдирувчи атоқли отларга қўшилиб, эркалаш, суйиш, ҳурматлаш каби ижобий муносабат ифодаловчи шакллар ясайди. Шоир ёки ёзувчилар ижодида - **жон**, -**хон** аффикслари шахс билдирувчи отларга эмас, балки нарса-буюм номини ифодаловчи лексемаларга қўшилиб, индивидуал нутқ неологизмлари ҳосил қилинади. Масалан:

Мевахонлар, шиннижонлар, энди

ноз этманг менга,

Сиз билан ўйнашғали йўқдир кўнгилда ҳафсалам.

(Чўлпон)

Келтирилган шеърий парчада эркалаш маъносини ифодаловчи - **жон**, - **хон** аффикслари *мева* ҳамда *шинни* (шинни – тут, узум каби мевалар ширасини қайнатиб тайёрланадиган қиём) сўзларига қўшилиб, окказионал сўзлар яратилган.

3. Салбий бўёққа эга бўлган окказионал сўзлар:

Ҳар етим кўзда томчи-томчи заҳар,

Ҳар фақир уида инглайиш ва йиғи.

(Чўлпон, “Яна қор”)

Келтирилган мисраларда Чўлпон ижодига хос иккита окказионал сўзни кўришимиз мумкин: **заҳар** ва

инглайиш сўзлари. **Заҳар** сўзи “кўз ёши” маъносида қўлланган бўлса, *инглайиш* сўзи “*инграш*” маъносини ифодалаган ва салбий маънодаги окказионал сўзлар яратилган.

Окказионал сўзларнинг энг муҳим белгиларидан бири уларнинг индивидуал яратилиши ва бир марта қўлланишидир. Миллий уйғониш даври адабиёти вакили Чўлпон *интервью* сўзини *мусохаба*, *артист* сўзини *ўхшатғучи* сўзлари орқали ифодалайди: “...ўртоқ *Виттнинг “Ревизор” қўйилиши тўғрисидаги мусохабасини ўқидингиз. Бу рўлни атоқли ўхшатғучимиз Уйғур яхши ўйнади.*” (Чўлпон, “Чин севиш”)

XIX аср охири – XX аср бошларида жамият ҳаётида рўй берган янги ижтимоий муносабатлар ва улар натижасида пайдо бўлган сўзлар ўқувчига тушунарли бўлишини таъминлаш мақсадида ижодкорлар томонидан таржима қилиб берилган. Ана шу жараёнда ҳар қайси ёзувчи ёки шоирга хос индивидуал хусусиятлар намоён бўлган, яъни ижодкор ўзлашма сўзни қандай тушунса, ўшандай ифодалаган. Бунинг натижасида окказионализмлар пайдо бўлган. Бундай сўзлар адабий тил меъёрлари сирасига киритилмаган, ўша матн доирасидагина қолиб кетган. Кейинчалик шу сўз маъноси ҳаммага тушунарли бўлгандан сўнг адабий тил меъёри сифатида рус тили ва рус тили орқали кирган сўзларнинг ўзлари қўлланадиган бўлган. Масалан:

Аввало, “Кутубхонаи Бехбудия” учун Истанбул, Миср, Қрим, Кафказ, Қозон, Русия ва хорижийнинг манзаралари, иморатлари, кишиларнинг суратлари, турли-туман қолип (клише)лар ва яна бошқа жуда кўп нарсалар керак. Таажжуби шулки, мавқуфлар (устансалар) атрофида алардан савдо қилатургон эркак, аёл ва бола кўринмайдур. Нўмирға нарсаларимизни кўюб, тазкира (билет) имзоси учун Туркия кўнсулиға бордим. Лоилож, хуфтонға туролмай, уч-даражанинг анбориға тушуб, жаноби хожи Бақо бергон амонат денгиз курсиси (качалка) устиға узандим (Бехбудий).

Келтирилган мисолларда русча *станция*, *билет*, *качалка* сўзлари қўлланган бўлиб, улар Бехбудий томонидан *қолип*, *мавқуф*, *тазкира*, *денгиз курсиси* каби сўз ва сўз бирикмалари орқали ифодаланади.

Эътиборли томони шундаки, Бехбудий ва Чўлпон муқобил сўзни ишлатар экан, қавс ичида ёки тире билан унинг қайси сўз маъносида қўлланганини

кўрсатиб ўтади. Бу билан таржимадаги эҳтимоли бор хатоларни бартараф қилиш кўзда тутилган.

Бехбудий пансионат сўзини тарбиятхона, протест сўзини эътироз сўзлари орқали ифодалайди. Бу индивидуал нутқ неологизмлари умум-халқ тили фактига айланмаган ва улар миллий тил лексикасидан ўзига хос ўрин берилишини талаб ҳам қилмаган.

Чўлпоннинг “Шаҳарни ёритиш ишлари” номли мақоласида нефт сўзи ўрнига ер ёғи ишлатилган. “Электрик истансиаларида қўб харажат ер ёғи (нефт) га кетадир”, баъзан худди шу сўз ўрнига қора мой сўзини ҳам қўллаган. “47000 пут қора мой юклаб келди”. Бехбудий эса нефт сўзини керосин сўзи ўрнида ишлатади: Бул шаҳарнинг еридин нефт (керосин), бошқа тил ила, олтун чиқар.

Адабий тил доимо янги сўзлар, неологизмлар ҳисобига бойиб боради. Шу боис уларнинг нутқий услубий вазифаси ранг-барангдир. Бадиий асарларда қўлланган индивидуал нутқ неологизмлари асарнинг бадиий қиммати ва таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Шунингдек, публицистик асарларда қўлланган окказионал неологизмлар, асосан, номинатив вазифа бажаради.

Окказионал сўзлар мавжуд тушунчаларни ёрқин тасвирлаб берганлиги боис нутқни ифодали, мазмунан бой қилади. Шунинг учун ҳам шоир ва ёзувчилар окказионал сўзлардан унумли фойдаланадилар. Айниқса, табиат ҳодисалари тасвирида шоир ва ёзувчилар окказионал бирликларни қўллаб, ўз асарларининг таъсирчан ва бадиийлиги юқори бўлишини таъминлайдилар. Чўлпон куз тасвирида боғларда сапсариқ баргларнинг ерга тўкилишини Ер бети қопланди малларанг чойшаб-ла, дея тасвирласа, қиш фаслида ер бетини оппоқ қор қоплашини Яна қор. Оқ кафан ўралди яна, деб образлилик ҳосил қилади. Бизнингча, қор билан қоплашни манзарасини оқ кафан тарзида бериш муваффақиятли чиқмаган, аксинча, қор тушунчаси билан боғлиқ “софлик” мазмунига соя солган.

Табиатга нисбатан қўлланган жонланмоқ, яшармоқ, кўкармоқ сўзлари қараш сўзи билан контекст доирасида синтагматик муносабатга киришиб, окказионал маънони ҳосил қилади. Умуман, жадид адабиёти вакилларининг асарларида ўсимлик ва мевалар номларини окказионализмлар билан ифодалаш кўп учрайди. Қиёсланг:

Сўртақлар юзига чўзилган Зангбу

Қизи – Япроқхонни уйғотиб олиб,

Ясан-тусанига эрта-кеч бошлар.

Мазкур парчадаги Зангбу ва Япроқхон сўзларини атоқли окказионализм сифатида қўллаб, ўзига хос бадиийлик, индивидуаллик ҳосил қилган. Зангбу сўзи “ток, узум” маъносини ифодаласа, Япроқхонни унинг қизи сифатида “токнинг” барги маъносида қўллайди.

Бехбудий мавҳум тушунча ифодаловчи турдош от окказионализмларни ҳам қўллаган. Масалан: “Аъмомимиз ёинки муродимиз” мақоласида фойдахўр, қарзхо сўзлари қўлланган бўлиб, улар “судхўр” ҳамда “қарз берувчи одам” маъносидаги шахс номларини ифодалаган: Бу сўзлар аспинда кимники эди? Бонка, фирма, фойдахўрники. Бечора келин ва куёвни кўрпа ва либосига сотишур, қарзхоғга берилур, нимбойлар синар, аҳли аёли дарбадар бўлур.

Чўлпон шеърларида окказионал бирликларнинг синонимик муносабатини ҳам кузатиш мумкин. Шоирнинг

“Норин дарё” шеърида *электрик юлдуз* ва *лампа кўз* бирикмалари қўлланган бўлиб, улар айна бир маънони – “электр лампочкалари” маъносини ифодалаш учун хизмат қилган.

Миллий уйғониш даври адабиёти вакиллари ижодида феъл окказионализмлар жуда катта миқдорни ташкил этади. Мисоллар:

Сиз унга айтингиз: тингласин

Қалтироқ қилларнинг зорини.

Қалтироқ қилларнинг ёрини

Йўқотгач эзилиб ингласин (Чўлпон).

Келтирилган мисолдаги *ингламоқ* сўзи окказионал лексемани ҳосил қилган. *Инграмоқ* сўзини ижодкор *тингламоқ* сўзига қофиядош қилиш мақсадида *ингламоқ* тарзида қўллаб, луғавий окказионализм пайдо бўлишига хизмат қилган.

Сўлқилдаб келасан, ўзбегим,

Маърифат отига отланиб (Чўлпон, “Ўзбегим”).

Мазкур мисолдаги *сўлқилдаб* сўзи Чўлпон томонидан яратилган окказионализмдир. Бу окказионализм ўзи иштирок этган матнда муайян ҳаракат-ҳолатни аташ вазифасини бажарган ва уни бошқа сўз билан алмаштириб бўлмайди. Тилимиз луғат таркибида унинг маъносини берадиган, худди шу матнга мос келадиган сўз ҳам йўқ.

Баъзан бундай янги ясалмалар муваффақиятли чиқмаслиги ҳам мумкин. Бу нутқнинг ғализлигига ҳам олиб келади. Қуйидаги матнда (*тинчлаб*) -ла аффикси ортиқча қўлланган:

Жим тур, фаришта, қанотинг қоқма,

Фиръавннинг қизи тинчлаб ухласин! (Чўлпон, “Клеупатра уйқуси”).

Негаки “тинглаб ухласин” маъносини тинч ухласин шакли билан ҳам ифодалаш мумкин. Шунингдек, (- улла) аффикси тақлид сўздан феъл ясовчи - *илла* аффикс ўрнига -ла аффиксини қўшиб ясалган окказионал лексема ҳам ўзини оқламаган: *Кичкина ариқнинг пастак шовваси, Майин товуш билан шовлаб турадир* (“Дала йўлларидан”).

Аммо -лан (-ла + н) аффикси билан ясалган *тубанланмоқ, қўполланмоқ, тўнганмоқ, ҳўлланмоқ* каби янги ясалмалар муваффақиятли чиққан.

Хулоса қилиб айтганда, жадид адабиёт вакиллари асарларида ўзига хос окказионализмлар яратилган бўлиб, улар ҳам номинатив, ҳам услубий вазифа бажаришга хизмат қилган. Жумладан, публицистик асарлардаги окказионализмлар номинатив – аташ маънолар ифодаси бўлиб келган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Д. Неъматова. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили. Филол. фан. номзоди. дисс ... автореф. Т., 2004.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007.

3. О.Ю. Тўхтасинова. Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадиий-эстетик хусусиятлари. Филол. фан. номзоди. дисс ... автореф. Т., 2007.

4. С. Мўминов, Г. Байдадаева. Эркин Воҳидов шеърларида окказионал антонимларнинг қўлланилиши // Ўзбек услубшунослигининг долзарб муаммолари. Фарғона, 2006.

INGLIZ TILIDAGI QISQARTMA SO'ZLARNING AYRIM XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi qisqartma so'zlar va akronimlarning ayrim xususiyatlari aks izohlangan. Unda qisqartmalarning imlosi bilan bog'liq ba'zi mulohazalar ham berilgan.

Kalit so'zlar: qisqartma so'z, qisqa birikma, initsial, reduksiya.

Annotation. The article examines the reflection features of abbreviations and acronyms of the English language. It also analyzes some features associated with the spelling of the English language.

Key words: abbreviation, a short phrase, initial, reduction.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности отражения аббревиатур и акронимов в английском языке. Анализируются некоторые особенности, связанные с орфографией английского языка.

Ключевые слова: аббревиатура, краткое словосочетание, инициал, редукция.

Til kishilarning fikrlari, o'ylari, istak va maqsadlarini yuzaga chiqaruvchi asosiy vositadir. Til o'zining bu xislati bilan kishilarning fikr almashinuvini ta'minlaydi, jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qiladi.

Ma'lumki, tilning lug'at boyligi o'sishining tamoyillaridan biri qisqartma so'zlarga ham bo'g'liqdir. Ko'pchilik talaba va shaxslar ingliz tilini o'rganar ekanlar, qisqa so'zlashishni, boshqalardek (native speakers) ravon, tez va qisqa so'zlashishni afzal biladilar va shunday qiladilar ham. Xo'sh, bu borada bilimlarimiz yetarli? Qisqartma so'z (Abbreviations and Acronyms), qisqa birikmalar (Reduced Forms) haqida qanday ma'lumotlarga egamiz?

Qisqartma so'zlar bu so'z va frazalarning qisqartirilgan, bosh yoki oxirgi harflarinigina talaffuz qilinadigan shaklidir. Ba'zi so'zlar yoki frazalar, deyarli har doim oddiy matnda qisqartiriladi. Masalan:

Murojaat so'zlarda (Courtesy titles): Dr., Mrs., Mr. (Doktor, Xonim, Janob).

Vaqt va zamon ifodasida (Time and period designations): AM, PM, BC, AD.

Ilmiy darajalarda (Academic degrees): B.A., M.D., Ph.D.

Oddiy yoki taniqli akronimlar (Familiar acronyms): FBI, UN, RSVP.

Qisqartma so'z (Abbreviations and Acronyms)lardan faqat norasmiy yozuvda: jadvallarda, izohlarda hamda bibliografiyalarda foydalaniladi. Qisqa birikmalar (Reduced Forms) esa faqat so'zlashuvda qo'llaniladi.

Qisqartma so'zlarning yozuvda aks etishida hech qanday qoidalar mavjud emas. Ba'zilar harflarni talaffuzi bilan bog'liq bo'lsa, ayrimlari bosh harflar yig'indisidan iborat bo'ladi. Bunday muammoni bartaraf qilish uchun lug'atlardan foydalanishimiz zarur. Qisqartma so'zlar punktuatsiyasi orada hech qanday pauza tashlamay yozishdan, ayrimlari esa qisqartma harflar orasida chziqcha (slash /) ishlatishdan iborat bo'ladi. Masalan: USA – United States of America, w/o without, c/o care of kabi qisqartmalardan foydalanish mumkin. Ba'zi holatlarda, qisqartmalar orasida "va" (and) so'zi (an ampersand &) ishlatiladi. Masalan: S&L savings and loan (tarjimasi: jamg'arma va qarz), B&B bed and breakfast (tarjimasi: yotog'i va nonushtasi birga mehmonxonadagi imkoniyatlardan).

Ayrim holatlarda qisqartma harflar orasida tire ishlatiladi.

Masalan: CD-ROM, AFL-CIO.

Qisqartirilgan so'zlar esa, nuqtasiz pauza bilan belgilanadi.

Masalan: We took the *math exam* in the *lab* of the science building.

(tarjimasi: biz matematika fanidan imtihonni ilmiy binonig laboratoriyasida topshirdik.)

Qisqartma so'zlar qadimdan beri qo'llanilib kelingan bo'lib, ularning ko'pi lotin tilidan kirib kelgan. Eng ko'p qisqartma so'zlar san'at va ilmiy simvollar, ya'ni belgilardan iborat bo'lib, ular barcha tillar uchun universal hisoblanadi va birdek tushunarli, shuning uchun ham, ularning ayrimlari standart holatga kelgandir.

1. Oddiylik birinchi va oxirgi harflari qisqartirilgan so'zlar.

Masalan: PA – Pennsylvania;

2. Ma'noni beruvchi kalit harflari olingan qisqartma so'zlar.

Masalan: apt. – apartment;

3. Bo'g'in orqali qisqartirilgan so'zlar.

Masalan: anon. – anonymous;

4. Qisqartma so'zlar initsiallardan iborat bo'lgan uzun sarlavha va ismlar. Masalan: OAS – Organization of American States.

Initsiallardan iborat bo'lgan qisqartma so'zlar tilda *AKRONIM* atamasi bilan nomlanadi, odatda, pauzasiz talaffuz qilinadi. Akronim, odatda, so'zlarning initsiallari yig'indisi bo'lib, ular faqat yozuvda emas, balki so'zlashuvda to'liq talaffuzi orqali qo'llaniladi.

Masalan:

NATO [ˈneɪtəʊ] North Atlantic Treaty Organization.

WAVES [wəvz] Women Accepted for Volunteer Emergency Service.

TEFL [ˈtefl] Teaching of English as a foreign language

TESL [ˈtesl] Teaching of English as a second language

TESOL [ˈtesɒl] Teaching of English to speakers of other languages

TOEFL [ˈtoʊfl] Test of English as a Foreign Language

Kundalik, umumiy hamda universal tarzda ishlatilayotgan qisqartma so'zlar:

abbr. – abbreviation

acct. – account

AD – *Anno Domini* (years after the traditional date of Christ's birth)

AM – *ante meridiem* (before noon)

TA'LIMI

ASAP – as soon as possible
 B.A. – bachelor of arts
 B.S. – bachelor of science
 BC – before Christ
 bros. – brothers
 c. – circa, cent
 C – Celsius
 chap. – chapter
 cm – centimeter
 c/o – care of
 COD – cash on delivery
 co. – company
 corp. – corporation
 CST – central standard time
 dept. – department
 dol. – dollar
 doz. – dozen
 Dr. – doctor
 DST – daylight-saving time
 ea. – each
 ed. – edited, editor, edition
 e.g. – *exempli gratia* (for example)
 esp. – especially
 EST – eastern standard time
 et al. – *et alii* (and others)
 etc. – *et cetera* (and so forth)
 F – Fahrenheit
 fig. – figure
 ft – foot, feet
 FYI – for your information
 G – gram
 GMT – Greenwich Mean Time
 GNP – Gross National Product
 HMS – Her (His) Majesty's ship (service)
 hr – hour
 ht – height
 ibid. – in the same place
 i.e. – id est (that is to say)
 in. – inch, inches
 inc. – incorporated
 J.D. – Juris Doctor (doctor of law)
 J.P. – Justice of the Peace
 Jr. – junior
 kg – kilogram
 kl – kiloliter
 km – kilometer
 L – liter
 lb – pound
 LL.B. – Bachelor of Laws
 ltd. – limited
 m – meter
 M.A. – master of arts
 M.D. – doctor of medicine
 mdse. – merchandise
 mfg. – manufacturing
 mfr. – manufacturer
 mg – milligram
 mgr. – manager
 mi – mile
 min – minute

misc. – miscellaneous
 ml – milliliter
 mm – millimeter
 mo – month
 mph – miles per hour
 M.S. – master of science
 n/a – not applicable, not available
 NBA – National Basketball Association
 NBC – National Broadcasting Company
 no. – number
 p. – page
 pd. – paid
 pkg. – package
 Ph.D. – Doctor of Philosophy
 pl. – place
 PM – Prime Minister
 pt. – part
 qt – quart
 Rev. – reverend
 RSVP – *répondez, s'il vous plaît* (please respond)
 Sec – second, seconds
 sing. – singular
 sq – square
 Sr. – senior
 SS – steamship
 St. – saint, street
 tbsp. – tablespoon
 tsp. – teaspoon
 U.S. – United States
 USS – United States ship
 vs. – versus
 vol. – volume
 W – watt
 w/o – without
 yd – yard
 YTD – year to date

Ko'plikni ifodalagan harfli va raqamli qisqartmalar, odatda, harflar bilan ifodalanadi, bulardan o'lchov birliklari mustasno, chunki ular o'z birliklari orqali ifodalanadi:

RSVPs
 ps and qs
 1980s

Bunday holda apostrofdan foydalaniladi, aks holda chalkashib ketish mumkin. Masalan: to'g'ri: s's

Noto'g'ri: ss

Agar pauza tashlansa, apostrof qo'llanadi. Masalan:

Ph.D.'s

Agar yuqoridagi holat bo'lmasa, so'z qisqartmasiga S qo'shib, nuqta qo'yiladi. Masalan: depts., vols.

An'anaga ko'ra, ko'plikdagi so'zlar harflar ikkita yoziladi.

Masalan: pp. (pages), cc. (copies).

Qisqartma shakllar reduksiya deb atalishi bilan ma'lum. Ular odatda, oddiy va qisqa shaklda so'z boshidan, ayrim hollarda, so'z oxiridan qisqartirilgan so'zlar birikmalari bo'lib, asosan, harflarni qisqartirish orqali yasaladi. Faqat so'zlashuvdagina qo'llaniladi. Qisqa shakldagi so'zlar yozuvda emas, balki sozlashuvda ishlatiladi. Ba'zan norasmiy yozuvda qo'llanilishi ham mumkin, biroq rasmiy yozuvlarda emas.

Yozuvdagi shakli	Qisqartirilgan shakli	Misollar
And	'n	bacon 'n' eggs
Are	're	who're you?
Can not	can't	I can't swim.
Come on	c'mon	C'mon, let's go!
Could have	could've	I could've told you that.
Could not	couldn't	I couldn't see it.

Demak, yuqorida aytib o'tganimizdek, qisqartma so'zlar va qisqartma shakllar tilimizda so'zlashuv vositasi sifatida, ak-

ronimlar esa yozuvda ham keng qollanilar ekan. Bu so'zlarni o'rganish chet tilida ravon, tez va qisqa so'zlashni ta'minlaydi. Qisqa so'z, fraza va akronimlarni o'rganish, ularni tadqiq etish tilni lug'at boyligini oshishiga sabab bo'ladi. Qisqartmalarni va akronimlarni o'rganish hamisha til organuvchilarda qiziqish uyg'otishi tabiiydir, chunki bu jarayon tilni mukammal o'zlashtirishning bir qismidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ya.D. Pinxasov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: O'qituvchi, 1969.
2. ABC Encyclopedia. 1st volume, Oxford, 1993.
3. www.acronymfinder.com

INGLIZ TILIDAGI AYRIM QIZIQ FAKTLAR

Siz ingliz tilini o'rganishda foydalanadigan Oksford lug'atining (*Oxford English Dictionary*) birinchi muallifi *Jeyms Morrey* lug'atning nashr qilinishiga o'zining o'n bir nafar farzandini yordamga jalb etgan ekan. To'plash va lug'atni tuzish uchun 50 yil kerak bo'lib, 414825 ma'lumotlar yig'indisi, 44 million so'z va matnlar 15487 sahifada 1928-yilda chop etilgan ekan.

Birinchi ingliz tilida chop etilgan kitob Flanderda, hozirgi Belgiyada *Uilyam Sakston* tomonidan 1475-yil nashr qilingan.

Fransuz tili 1066-yildan 1362-yilgacha Angliyada Ingliz parlamenti tili hisoblangan.

Ilk muhim ingliz tilidagi lug'at (*Dictionary of the English Language*) *Samuel Jonson* tomonidan 1755-yil ikki tomida nashr qilingan bo'lib, 43000 so'zdan iborat bo'lgan.

Ilk Amerika ingliz tili lug'ati (*American Dictionary of the English Language*) *Noa Uebster* tomonidan 1828-yilda nashr qilingan va u o'zida 70000 so'zni jamlagan.

Dunyoda birinchi krossvord "*New York World*" gazetasida 21-dekabr 1913-yil chop etilgan, biroq 1924-yilgacha mashhur bo'lmagan. "*The Times*" gazetasi 1930-yilgacha, shundan so'ng "*The New York Times*" gazetasi esa 1942-yilgacha o'z sahifalarida krossvord chop etmaganlar.

Haftaning to'rt kuni anglo-saksonlarning *Pagan* xudosi nomidan kelib chiqqan: *Tuesday* – seshanba, *Wednesday* – chorshanba, *Thursday* – payshanba va *Friday* – juma. Qolgan uchta nomi jismalari *The Saturn* – Saturn planetasi, *The Moon* – oy, *The Sun* – quyosh nomi bilan bog'liq: *Saturday* – shanba, *Sunday* – yakshanba va *Monday* – dushanba.

Ko'pgina ingliz tilidagi otlarda rod kategoriyasi yo'q (masalan: erkak/ayol – masculine/feminine). Shunga ko'ra otlar

quyidagicha ishlatiladi: *actor/actress* – aktyor/aktrisa, *poet/poetess* – adib/adiba, *waiter/waitress* – ofitsiant/ofitsiant ayol. Ingliz tilidagi sifatda faqat birgina so'zda rod bor: *Blond/Blonde* kabi.

Shekspir davri ingliz tilida ko'plikni tilda faqat ikki qo'shimcha **-s** va **-en** orqali yasalgan. Keyinroq zamonaviy ingliz tilida faqat uchtagina so'z topilgan xolos: *children* – bolalar, *brethren* – akalar, *oxen* – buqalar.

Ba'zi ingliz tilidagi asliy so'zlar «n» harfi bilan boshlangan bo'lishiga qaramay, hozirda yozuvda «n» harfi tushirib qoldirilgan holda, talaffuzida esa saqlangan holatda qo'llanadi: *a napron/an apron* – fartuk, *a norange/an orange* – apelsin.

Kanadaliklar bir vaqtinigi o'zida ikki til variantida, ya'ni Amerika va Britaniya ingliz tilida so'zlashar ekanlar.

Ba'zi inglizcha so'zlar ingliz tilidagi hech qanday so'z bilan etimologik bog'liqligi yo'q holda paydo bo'lgan ekan. Ular: *jaw* – jag', *jam* – murabbo, *bad* – yomon, *big* – katta, *fun* – qiziq, *put* – qo'yimoq, *blizzard* – bo'ron kabi so'zlardir.

Ingliz tilidagi "*fine*" so'zining sifat bo'lib kelishining 14 ta'rifi, ot vazifasida 6 ta, ravish ma'nosida 2 ta ta'riflari bor ekan. Shuningdek, "*round*" so'zi 12 ta sifat so'z turkumida, 19 ta otda, 7 ta o'timli fe'l va 5 ta o'timsiz fe'l ma'nosida kelar ekan.

Ingliz tilining Amerika varianti tilga bir nechta muhim so'zlarning kirib kelishiga sabab bo'lgan. Masalan: *money* – pul, *to park* – mashinani joylashtirmoq, *department store* – univermag, *radio* – radio, *raincoat* – plash, *to register* – qayd etmoq, *teenager* – o'smir, *telephone* – telefon va *typewriter* – harf turuvchi kabilar.

Odatda, ingliz tilidagi aksariyat fe'llarning 4 shakli mavjud. Masalan: *to work- works-*

worked- working – ishlamoq- ishladi- ishlagandi- ishlayapti. Ba'zan esa 3 shaklga ega: *hit- hits- hitting* – urmoq- urdi- uryapti, yoki *see- saw- seeing- seen* – ko'rmoq- ko'rgandi- ko'ryapti- ko'rindi.

Shekspir ingliz tiliga 2000 ga yaqin yangi so'z kiritgan va bu so'zlarning 10% dan ko'prog'ini o'z qo'lyozmalarida va asarlarida ishlatgan xolos. Ulardan ayrimlari: *critical* – tanqidiy, *monumental* – muhim (*xaykalga oid*), *majestic* – ulug'vor, *obscene* – odobdan tashqari, *radiance* – radiatsiya (*nur*), *countless* – sanoqsiz, *submerged* – yuzaki, *suv yuzasida*, *excellent* – a'lo (*zo'r*), *hint* – shama qilmoq, *hurry* – shoshilmoq, *lonely* – boqiy (*yolg'iz*), *summit* – yuqori tabaqa (*suhbatda*), *beautifed* – bezalgan (*yasangan*), *homicide* – joniga qasd qilish, *aggravate* – g'azabga to'ldirmoq, *forefathers* – ajdodlar kabi so'zlar edi.

Ingliz tilidagi qo'llaniladigan ot va sifatti birikmalar, anglo-saksondagi ot va lotin tilidagi sifat bilan yonma-yon teng ma'noda qo'llanilib kelinadi: Masalan: *mouth* – og'iz (*oral*), *book/literary* – kitob, *water/aquatic* – suv, *house/domestic* – uy, *moon/lunar* – oy, *sun/solar* – quyosh, *town/urban* – shahar kabi so'zlar edi.

Ingliz tilidagi atigi 350 ta so'z lug'atlarda tipologik va tipografik xato bilan berilgan ekan.

Ingliz tilidagi ba'zi so'zlar XIX asrga kelib qisqartma shaklda qo'llanila boshlagan, ular: *examination/exam* – imtixon, *Gymnasium/gym* – gimnastika (*gimnaziya*), *laboratory/lab* – laboratoriya kabi so'zlar.

Ingliz tilida eng ko'p va boshqa mamlakatlarda keng tarqalgan so'z bu – "OK" ekan. "OK" so'zi uch xil yozilar ekan. OK, O.K., Okay kabi, biroq hech kim uning qanday paydo bo'lganini aniq ayta olmas ekan.

Ma'lumotlar Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi Gavharoy Isroiljon qizi, nemis tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi Mahliyo Mamajonova tomonidan Bill Brysonning "The Mother Tongue" (New York: Avon Books, 1990) kitobidan tarjima qilindi.

Маматкул ЖЎРАЕВ,
филология фанлари доктори, профессор,
Меҳри РИЗАЕВА,
тадқиқотчи

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА ЗООНИМИК АФСОНАЛАР

Аннотация. Мақола зоонимик афсоналар, уларнинг юзага келиш сабаблари ва мотивларини ўрганишга бағишланган. Муаллифлар бундай тундаги афсоналарнинг марказида эврилиш мотиви туришини таъкидлайди.

Калит сўзлар: фольклор, мифологик афсона, зоонимик афсона, тотемистик қараш, эврилиш мотиви.

Annotation. The article analyzes the motives of zoonymical legends and the reasons of their origin. The authors emphasize that the focus of such legends has motives of incarnation.

Key words: folklore, mythological legend, zoonymical legend, totemic view, motive of incarnation.

Аннотация. В статье анализируются мотивы зоонимических легенд и причины их происхождения. Авторы подчеркивают, что в центре таких легенд есть мотивы воплощения.

Ключевые слова: фольклор, мифологическая легенда, зоонимическая легенда, тотемистический взгляд, мотив воплощения.

Маълумки, муайян мавжудотларнинг пайдо бўлиши ҳақида ҳикоя қилувчи афсоналар мифологик насрнинг алоҳида қатламини ташкил этади. Жониворлар тўғрисидаги қадимги мифологик тасаввурлар асосида юзага келган бундай афсоналар фольклоршуносликда «этиологик афсоналар», «зоонимик афсоналар», «ер фаунаси тўғрисидаги афсоналар», «ҳайвонлар ҳақидаги афсоналар» сингари номлар билан аталади. **Ўзбек халқ мифологик афсоналари тизими-га кирувчи наботот ва ҳайвонот олами ҳақидаги оғзаки насрий асарлар** «зооботаномик афсоналар» деб юритилади. Афсоналарнинг бу типи ўз ичига а) жониворларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги афсоналар; б) ўсимликларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги афсоналарни қамраб олади. Биз ўзбек ва жаҳон фольклоршунослигида мавжуд бўлган илмий қарашларни қиёсий таҳлил қилиш асосида жониворлар тўғрисидаги халқ афсоналарини мифологик насрнинг алоҳида типи сифатида гуруҳлаштириш ҳамда уларни «зоонимик афсоналар» деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади, деган хулосага келдик.

Ўзбек фольклорида жониворларнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги мифологик афсоналар ҳам кенг тарқалган бўлиб, ҳозирга қадар бу мавзудаги оғзаки насрий асарлар алоҳида жамланиб, ўрганилган бўлмаса-да, турли характердаги манбаларда у ёки бу жонивор тўғрисидаги халқ афсоналари чоп эттирилганлигини қайд этиш жоиз.

Атоқли олим Ҳ. Зарифовнинг фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганишга доир мақоласида ўзбекларнинг бўри тўғрисидаги тотемистик афсонаси таҳлилга тортилган.¹ Этнограф олим Г.П. Снесарев хоразмликларнинг сигир, туя, қўй, балиқ, ит билан алоқадор эътиқодий қарашларини тўплаб ўрганган.² У. Жуманазаровнинг «Тарих, афсона ва дин» номли китобида жониворлар билан боғлиқ қадимги тотемистик қарашлар таҳлил қилинган.³ Ушбу мақола муаллифларидан бирининг тадқиқотларида эса бўри,⁴ ит,⁵ анқо⁶ билан боғлиқ афсоналарнинг тарихий асослари ҳамда айрим жониворлар культининг қадимий илдизларини аниқлашга⁷ алоҳида эътибор қаратилган.

Зоонимик афсоналарнинг ўзига хос хусусиятлари, аввало, бу тип оғзаки насрий асарларда у ёки бу жониворнинг пайдо бўлиши, ҳайвонларнинг ранги-туси, тузилиши, тана аъзоларининг шакли билан

боғлиқ муайян белги-хусусиятларнинг келиб чиқиши сабабларини изоҳлаш, тушунтириш мақсадида ҳикоя қилиниши билан белгиланади. Бундай афсоналар сюжет тузилиши содда, композицион жиҳатдан жуда ихчам, битта ёки бир нечта эпизоддан иборат фабулат шаклида бўлади.

Мифологик афсоналарнинг бу типига хос етакчи белги – эпик матн композицион қурилишининг марказида қаҳрамоннинг ўз шаклу шамойилини ўзгартириши, яъни эврилиш мотиви туриши билан белгиланади. Маълумки, эврилиш мотиви ўзбек фольклори эпик жанрларининг аънавий сюжет элементларидан бири бўлиб, тарихий-генетик жиҳатдан жоннинг барҳаётлиги ва турли нарса-ҳодисаларда мавжуд бўла олиши тўғрисидаги анимистик тасаввурларга боғланади.

Ўзбек халқ зоонимик афсоналарида эврилишга сабаб бўлган воқелик қуйидагича талқин қилинади:

1) одамнинг қарғиш, дуойибад ва афсун орқали муайян жониворга айланиши. Масалан, бойўғлининг пайдо бўлиши ҳақидаги зоонимик афсоналар қаҳрамоннинг ўз антропогоник кўринишини ўзгартириб, қуш шаклига эврилишидан иборат мотив асосига қурилган. Жумладан, қизилтепалик О. Олимовдан ёзиб олинган афсонада айтилишича, «қадим замонлар бир бойнинг яккаю ягона ўғли бўлган экан. У жуда дангаса, ишёқмас бўлиб ўсган экан. Кунлардан бир куни унга бир кампир иш буюрибди, аммо бола уни сўкиб, жеркиб, буюрган ишини қилмабди. Шунда кампир: «Илоё қуш бўлиб қолгайсан!» – деб қарғабди ва у қушга айланиб қолибди. Одамлар унга «бойўғли» деб от қўйибдилар.

Бу афсона орқали айтувчи оддий кампирнинг айтганини қилмай, одобсизлик қилган бойнинг ўғли қарғиш оқибатида қушга айланиб қолганлиги ҳақидаги ахборот етказишни кўзда тутган. Бинобарин, ўзбек фольклорининг сўз сеҳри билан алоқадор қадимий жанрларидан бири ҳисобланган қарғиш бу ўринда афсона сюжетини шакллантирувчи поэтик восита вазифасида келмоқда.

Дарҳақиқат, ўзбекларнинг бойўғли, сўфитўрғай, тошбақа, олашақшақ, фил, кўрсичқон, чигиртка, чумчуқ, тўнғиз каби жониворлар ҳақидаги зоонимик афсоналарида аслида одам бўлган қаҳрамоннинг қарғиш оқибатида ўз шаклини ўзгартириб, зооморф кўриниш касб этиши, яъни ҳайвонга айланиши ҳикоя қилинган.

Бойўғли ҳақидаги бундай афсоналарнинг яратилишига халқимиз орасида бу қуш билан боғлиқ тур-

ли-туман мифологик эътиқодлар мавжудлиги сабаб бўлган. Маълумки, бойўғли кўпинча ташландиқ ва хароба жойларда, мазорлардаги кўҳна дарахтларда ва вайроналарда ин қуриб, одатда, тунда ов қилиш билан кун кўради. Шунинг учун ҳам бундай ваҳимали жойлардан, айниқса, тунда, ёлғиз ўтаётган киши бирданига бойўғли сайраганини эшитса, ваҳимага тушади. Кундуз куни ҳам бойўғлининг сайраши – ёмонликка йўйилади. Бирор киши ўз уйининг томига бойўғли кўнганини кўрса, бирор нохушлик бўлмасин, деб хавотирга тушади. Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган маълумотларга кўра, «Бойўғли шум қуш, одамга бўладиган ёмонликни олдиндан билиб, хабар беради», – деган гапларга ишонган одамлар бойўғли ёмонлик хабарини берувчи «авлиё қуш» деб тушунганлар. Улар ҳатто бойўғлидан кўрқиб, унинг исмини ҳам айтолмай, «Муродала қуш», «Муродала сайради, яхшиликка бўлсин», – деб бойўғли сайраган томонга ун сочиб юборганлар.⁸

Бойўғли, чумчуқ, сўфитўрғай, олашақшақ, қарға, қалдирғоч каби қушларнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги зоонимик афсоналар ўзбек фольклоридagi мифологик наср намуналарининг энг қадимий қатламини ташкил этади. Бу қушлар ҳақидаги афсоналар сюжети одам кўринишидаги қаҳрамоннинг муайян сабабга кўра жониворга айланишининг сабабини изоҳлашга хизмат қилади.

Зоонимик афсоналар сюжетининг марказида қарғиш туфайли эврилиш мотиви турса-да, бу тип оғзаки мифологик наср намуналарининг композицион қурилиши «қаҳрамон образининг антропоморф қиёфадаги талқини → жамиятга хос ижтимоий меъёрга амал қилмаслик ёки одоб-ахлоқ қоидаларининг қаҳрамон томонидан бузилиши → қарғиш → қаҳрамоннинг жониворга эврилиши» тарзидаги семантик қолип асосидаги сюжет элементларидан ташкил топиши характерлидир. Мифологик афсоналарнинг зоонимик типиди одамнинг қарғиш, дуойибад ёки афсун-авраш, хуллас, сўз сеҳри воситасида ўз кўринишини ўзгартириб, жониворга айланиши етакчи сюжет элементи мақомига эга бўлган композицион бирлик ҳисобланади. Масалан, калтакесакнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги зоонимик афсонада айтилишича, – «жуда қадим замонларда бир подшонинг эрка қизи бўлган экан. У ниҳоятда эрка бўлиб ўсган, доимо отасининг давлатхонасида ўйнаб юрар, аммо подшолик ишларига ҳалал берар, кўпинча отасининг олдига бориб, бекорчиликдан тишини санар экан. Подшо уришиб берса, саройдагиларнинг ҳаммасини қатор қилиб қўйиб, оғизларини очишни буюрар ва бир бошдан ҳаммаларининг тишларини санаб чиқар экан. Қизга панд-насихат кор қилмагач, бошқа иложи қолмаган подшо уни қарғабди. Қизни отасининг қарғиши тутиб, олачипор жониворга айланиб қолибди.

Баъзи зоонимик афсоналарда қарғиш билан боғлиқ лавҳа учрамаса-да, асар матнидаги эпик тасвир баёнидан ўзининг муайян хатти-ҳаракати билан ҳалол кишиларнинг ҳақиқа ҳиёнат қилган нобакор кишининг дуойибад оқибатида жониворга айланганлиги яққол англашилиб туради. Масалан, қассоблик касбининг муҳим шартларидан бири – гўшту суякни ҳаммага

баравар сотишдир. Бу адолатни бузгани учун тўнғизга айланиб қолган қассоб тўғрисидаги афсонада айтилишича, қадим замонларда бир қассоб бўлган экан. У гўшт сотганда гоҳ тарозидан уриб қолар, гоҳида танишбилишларига лаҳм гўшт бериб, суягини эса бева-бечораларга пуллар экан. Охир-оқибатда гўштни қиммат сотгани ҳамда элнинг ҳақини еганлиги учун ўша қассоб тўнғизга айланиб қолган эмиш. Қассобнинг пичоқлари тўнғизнинг оғзидан чиқиб турадиган икки дандонига айланган экан.

Кўринадики, у ёки бу касб-ҳунар соҳибининг қарғиш туфайли жониворга айланиши тўғрисидаги зоонимик афсоналарда эврилиш объектининг ҳар икки хил биологик мавжудот тарзидаги ҳолатининг умумий, муштарак белгиларини бўрттириб кўрсатишга алоҳида эътибор қаратилади. Юқоридаги афсонада тўнғизга айланган одамнинг касби қассоб бўлганлигига ишора қилувчи етакчи белгиси – жониворнинг оғзидан бўртиб чиқиб турадиган иккита узун тишидир.

Зоонимик афсоналарда фил одамларнинг ҳақини еганлиги учун қарғиш олган новвой деб изоҳланади. Бунда унинг ўзига хос белгиси – узун хартуми новвойнинг тандирдан пишган нонларни узиб олишда ишлатадиган «енглик» деган қўлга кийиладиган энгсимон мосламасига ўхшатилиши эврилиш талқинида муҳим ўрин тутди. Афсонада айтилишича, қадим замонларда бир новвой бўлган экан. У нон қилиб бериш учун одамлардан ун олиб, уларни алдаб кетар экан. Одамларнинг ҳақини еган новвой роса семириб кетибди. Улуснинг ҳақидан уриб қолгани учун қарғишга учрабди. Бир авлиё новвойнинг инсофсизлигидан аччиқланиб:

– Илоё енглигинг бурнингга ёпишиб, хартум бўлиб қолсин! – деб қарғабди. Шундан буён одамларнинг ҳақини еган ўша семиз новвой филга айланиб қолган эмиш.

Мазкур афсонанинг бошқа бир вариантыда эса филнинг хартуми – енгчага, икки катта қулоғи эса рапидага ўхшатирилган: айтишларича, бир одамнинг касби новвой бўлиб, эртадан-кечгача нон ёпар экан. Аммо ношудлигидан ҳамма нонларини тандирга тушириб, одамларни оч қолдираркан. Шунда эл:

– Қўлингдан келса новвойлик қилиб, одамларга вақтида нон ёпиб бер, бўлмаса рапиданг икки қулоғингга, енгчанг бурнингга ёпишсин, – деб қарғабди. Шундан буён ўша новвой фил деб аталадиган бўлибди.

Қарғиш воситасида антропоморф кўринишидаги қаҳрамоннинг зооморф шакл касб этиши тошбақа (одамларнинг ҳақини уриб қолган тарозибоннинг дуойибад туфайли жониворга айланиши), чумчуқ (чақимчилик қилиб, яхши одамларнинг орасини бузган гап ташувчи кишининг қарғиш туфайли қушга айланиши), маймун (отасининг намозини бузганлиги учун қарғиш олган боланинг жониворга айланиши) ва бошқа жониворларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифологик афсоналар сюжетининг семантик асосини ташкил этади.

Эврилишнинг қарғиш туфайли рўй бериши тасвирланган зоонимик афсоналар тарихий асосларида сўз сеҳрига ишониш аънанаси ҳам муҳим ўрин тутган. Чунки қадимги аждодларимиз олқиш сўзлари орқали ифода этилган эзгу тилак амалга ошгани сингари қарғиш воситасида баён қилинган ёмон ният ҳам шак-

шубҳасиз рўёбга чиқишига ишонишган. Нутқий жараён-да айtilган ҳар бир сўзда ўзига хос ғайритабиий сеҳр-жоду қудрати мавжудлигига ишонган қадимги одамлар олқиш ва қарғиш орқали эзгу ва ёвуз мақсадларга қаратилган муайян ниятни амалга ошириш мумкин, деб билишган. Шунинг учун ҳам зоонимик афсоналар-да қарғиш олган одамнинг у ёки бу жониворга айлани-ши тингловчида ишонч уйғотган.

Юқорида таҳлил қилинган зоонимик афсона-ларда қарғиш қаратилган эпик қаҳрамоннинг куш (бойўғли) ёки жонивор (тошбақа)га айланиши, яъни муайян ёмон қилмиш туфайли яхши одамлар томо-нидан қилинган дуойибад унинг моддий ҳолатини ўзгартирилганлиги қарғиш воситасида мотивлаштирил-ган эврилиш элементи орқали сюжет қурилишини шакллантирган.

¹Ҳ. Зарифов. Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масалаларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1958. 1-сон. 25–30-бетлар.

²Г.П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969.

³У. Жуманазаров. Тарих, афсона ва дин. Т.: Ўзбекистон, 1990.

⁴М. Жўраев. Бўри ҳақидаги қадимги туркий мифлар ва ўзбек фольклори // Адабиёт гулшани. Ўзбек филологиясига доир тадқиқотлар. 1-китоб. Т.: Меҳнат, 1999. 8–16-бетлар.

⁵М. Жўраев. Бароқ афсонаси ёки куш тухумидан чиққан ит // Ёшлик. 1992. 1–2-сонлар. 68–69-бетлар; Мифологические основы хорезмских легенд о Барактаме // Научное и культурное наследие человечества – третьему тысячелетию. Тезисы докладов международного симпозиума, посвященного 2500-летию Бухары и Хивы. Т., 1997. С.172–173.

⁶М.Жўраев. “Анқо” образи талқинига доир баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. Т., 2001. 2-сон. 52–54-бетлар.

⁷М. Жўраев. Ола от култининг ўзбек эпосидаги излари // Адабиёт кўзгуси. Т., 1996. 2-сон. 29–37-бетлар; Ерқўрғоннинг “муқаддас” жониворлари // Фан ва турмуш. 2006. 5–6-сонлар. 9–12-бетлар.

⁸Кўрсатилган манба.

Nilufar MIRZAYEVA,

Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

SHOIRLIK – «JASORAT» SO‘ZINING TARJIMASIDIR

Annotatsiya: *Shavkat Rahmon ijodida insonga o‘zligini anglatish, o‘z kuchiga ishonirish, jasoratga chorlov ruhi qizil ip bo‘lib o‘tadi. Mazkur tadqiqot shoirning chorlov, undov ruhidagi she‘rlariga bag‘ishlanadi.*

Kalit so‘zlar: *shoir, daraxt, qushlar, botirlar, do‘st.*

Annotation. *The article examines Shavkat Rakhmonov’s works which call for courage, self-confidence and self-consciousness, and studies his poems on this theme.*

Key words: *poet, tree, bird, braves, friend.*

Аннотация. *В статье рассматриваются произведения Шавката Рахмонова, призывающие к отваге, самоуверенности и к познанию самого себя, изучаются стихотворения на эту тему.*

Ключевые слова: *поэт, дерево, птицы, храбрецы, друг.*

She‘riyatdagi har qanday ruh botiniy bir ehtiyojdan tug‘iladi. Shavkat Rahmon she‘riyatining lirik qahramonini jasoratga undagan nima? Qaysi sababga ko‘ra u:

...Ammo har kimsaga taqdir nasibdir,

Bilmoqchi bo‘lsangiz agar, shoirlik

«Jasorat» so‘zining tarjimasidir...¹

tarzidagi xulosaga keladi?

Bu savolning javobini ham shoir ijodidan izlash kerak. Shavkat Rahmonning shoir sifatida shakllanishi, asosan, Vatan istiqloli arafasiga to‘g‘ri keladi. Ammo o‘sha davrda kishilar ruhiyatida itoatgo‘ylik, ko‘nikish, «*har ne kelsa peshanadan*» qabilida yashash kayfiyatida bo‘lgani sir emas. Shavkat Rahmonning ko‘zi, eng avvalo, shunday kayfiyatdagi odamlarga tushadi. Shunday kayfiyatdagi odamlar uning shoir yuragiga o‘ksinish, og‘riq soladi:

Kuch yog‘ilgan

gavdalarini

Saratoning o‘tiga toblab

ochib qo‘yib xazinalarin,

Uxlab yotar o‘spirin tog‘lar...

Shoir shu tarzda «*qilt*» etmay uxlayotgan tog‘lar manzarasini chiza boshlaydi. «*Qilt*» etmay uxlash tog‘larning «*abadiy qonuni-ku*», deya shoirga e‘tiroz bildirmoqchi bo‘lganingizda, she‘r shunday davom etadi:

Uxlab yotar yurakni o‘rtab,

Uxlab yotar

Sodda bolalar...(230-bet)

Satrlar orasiga: «...*Yurakni o‘rtab*...» so‘zlari qo‘shilgach, o‘quvchi ko‘z o‘ngida ramzlar ostidagi obraz gavdalanadi. Hayot o‘zgarishini, hayotni o‘zgartirishni istamay uxlab yotgan bolalar alami asta-sekin ko‘zlardan qalblarga ko‘chadi.

Shoir istiqloldan oldingi elning ruhiy manzarasini iztirobli satrlarda chizar ekan, qaldirg‘ochday, chaqmoqday ovozlanish, yog‘dulanish uchun sharoit hozirlaydi. Shavkat Rahmon she‘riyatining kuchi ham aynan o‘sha holatlarda namoyon bo‘ladi:

Haliyam kech emas,

Hali bor fursat.

Axir, vujudamas, qalbdadir quvvat,

Lahzada o‘zingni o‘zingga ko‘rsat,

Ehtimol, bo‘lmaydi ertaga bu vaqt... (284-bet)

Jamiyatdagi barcha o‘zgarishlar inson qalbidan boshlanadi. Inson qalbini esa so‘z uyg‘otadi. Shavkat Rahmon o‘sha chaqmoqday kuchli, toshday keskir uyg‘otuvchi so‘zlarni topa oladi.

Qo'rqoqning ko'ziga tik qara doim,
 biror so'z demasdan
 uzoqroq qara,
 titroq yetib borsin nigohlaringdan.
 ...Qo'rqoq lozim bo'lsa, qadaming bo'lar,
 eng yaqin do'sting yo odaming bo'lar,
 qo'rqoqqa tik qara –
 odamiyatga
 bu sening eng zarur yordaming bo'lar...

Vatan, istiqloq odamlardan ruhiy o'zgarishlar kutadi. Jamiyatda yangi ob-havo yaratish, odamlar qalbida yurtning mayasidan to tog'u toshiga qadar: «Bular – meniki», – degan egalik tuyg'usini uyg'otish, «Men shularning butunligi, omonligi uchun javobgarman», – degan mas'uliyat hissini hosil qilish oson jarayon emas. Bu jarayon uchun ham kimdir jon kuydirishi, kimdir fidoyilik qilishi kerak. Shavkat Rahmon millatparvar, yurtparvar shoir sifatida bu fidoyilikni o'z zimmasiga oladi.

Shoirming fidoyiligi shuning uchun ham alohida e'tirofqa loyiqki, unga bu vazifani shaxsan kimdir topshirmaydi, yuragi qonga to'lib, g'ofillikni uyg'otuvchi jasoratning jarchiga aylansa ham, hech kim mehnat daf-tarchasiga: «Ish bajardi», – deb qayd qilib qo'ymaydi, maosh bermaydi. Elning uyg'ongani – shoirga berilgan eng katta mukofot. Shuning uchun shoir:

So'zlarni qayraylik,
 do'stlar, jo'ralar,
 g'aflat go'shagida yotmay, shoshaylik...
 So'zlarni qayraylik,
 Tag'in qayraylik,
 Tokim keskir bo'lsin bamisli olmos.
 O'tkir so'z qolmasa shoirlaridan,
 O'tkir so'z qolmasa,
 Hech narsa qolmas... –

deya barcha qalam ahlini faollikka chorlaydi (214-bet).

Aslida jasorat bo'shliqqa qaratilgan bo'lmasligi kerak. Agar sen shu yurtni, elni sevdim desang, yurtning, eling sening jasoratingga, mardligingga arziydigan bo'lishi shart. Shavkat Rahmon she'riyatini boshqarib turadigan yana bir fikr – shu, desak adashmagan bo'lamiz.

Shoir qalami tekkach, ona Yerning toshlari gullarga burkanadi, majnuntollar tulporlarga aylanadi.

Bog'larda ko'zlarim qamashar
 Shoxlarga ilingan oylardan (53-bet)

Olma – shoirga qadrdon tuproqning olmasi oy bo'lib ko'rinadi.

Yashil sochli sannovchilar –
 Singillarim — majnuntollarim... (56-bet)

Majnuntol esa uning singlisi:
 Bunda gullar farishtasiman... (59-bet)

Oqib yotar oltin jilg'alar... (64-bet)

Eritadi gul – sohibjamol... (65-bet)

Ko'rib turganingizday, shoir nigohida u yashayotgan tuproqning hech narsasi oddiy emas. Shoirming ko'ksiga sig'mayotgan muhabbati hamma narsani ulkanlashtirib,

go'zallashtirib ko'rsatadi. Shunday yurtda oddiygina odam hayoti bilan yashab bo'larmidi?

Shavkat Rahmon har bir she'ri, har misrasi bilan o'quvchini bu zaminda botir inson, ulkan yurakli inson bo'lib yashash kerakligiga ishoniradi.

Shunisi alohida e'tiborga molikki, shoirming tuyg'ulari hamisha samimiy bo'lgach, o'quvchini o'z dunyosiga tez olib kiradi.

Ulug'vor qoyalar saltanatida
 oftobning yig'ilgan shu'lalariday
 sirqirab yotibsiz toshlar oralab,
 bokira suvlarim,
 Go'zal suvlarim... (231-bet)

Mana bu satrlarni o'qiganda o'quvchi she'rdan olgan go'zallik bilan bog'liq taassurotning bir go'zal parchasiga aylansa,

Qorlari qilichday yarqirab yotgan
 tog'larga boqarsiz,
 suvday oqarsiz

kabi misralarni qalbdan kechirganda yurak, ko'ngil to'lqinlanadi. (265-bet)

Ko'ngil qo'zg'alishi, dil chayqalishi hamisha muhabbat tuyg'usi bilan bog'liq. Muhabbat esa jasorattalab tuyg'udir.

Bir so'z bilan aytganda, Shavkat Rahmon she'riyatida mavjud bo'lgan barcha fikrlar, barcha obrazlar silsilasi, tashbehlar qaysi bir jihatlari bilan jasoratga bog'lanaveradi. Shoir muhabbat umrini ham, go'zallik, ozodlik umrini ham, Vatan abadiyatini ham jasoratda ko'radi.

Bezovta ruhdan o'zga yoqlardan,
 G'aflat to'rlarida qolganda borliq,
 Bir nolam yangraydi sukutgohlarda:
 Hoy odam, bormisan?
 Ovozning bormi? (263-bet)

Boshqa bir she'rida:

...Ay shoir ko'nglim
 nokaslar ra'yiga tushmagin, ko'nglim,
 dunyoning million xil noz suvratidan
 bir qizil olmani xushlagin, ko'nglim! (269-bet)

Ozod ruhiyat, ozod hayotni, ozod kelajakni faqat jasoratda ko'rgan shoir olamdan erta ketdi. Lekin juda ko'p narsalar o'tkinchi bu dunyoda jasorat sog'inchi abadiydir. Jasorat e'tirofi hamisha zamonaviydir. Shuning uchun Shavkat Rahmonning:

...O'ldir, ichingdagi xoinni o'ldir!...
 ...Yovga ters qaragan musulmon emas...
 ...Qo'rqoqning ko'ziga tik qara, qo'rqma...

kabi satrlari umri boqiy hikmatlar kabi el orasida shuhrat topgan.

Shoir xalqning til uchidagi so'zini ayta olsa, xalqning ovozig'a aylansa, uning nomi, yozganlari abadiyatga daxldor bo'ladi.

Shavkat Rahmon o'z yuragini, muhabbatini el-u xalqqa baxsh etgan shoir sifatida o'z abadiyatini oldindan his etadi:

Agar yetti qavat yerning qa'rida
 Yotsam-da, larzaga solib havoni,
 Elimning yuragin
 Topar baribir
 Jismimni kuydirib uchgan ovozim...

¹Shavkat Rahmon. Saylanma. T.: «Sharq» nashriyot-matbaa konsernining Bosh tahririyati, 1997. 248-bet (Keyingi iqtiboslar ham shu manbadan olingan bo'lib, sahifasi qavs ichida ko'rsatiladi).

Зухра АКБАРОВА,
Фаргона давлат университети ўқитувчиси,
филология фанлари номзоди

ЎҚИТУВЧИ НУТҚИ – БИРЛАМЧИ КЎРГАЗМАЛИ ҚУРОЛ

Аннотация. Ушбу мақолада ўқитувчининг нутқ маданияти, унинг таълим жараёнидаги роли ва унга қўйиладиган талаблар ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: нутқ, интонация, талаффуз, лугат бойлиги.

Annotation. The article examines the teacher's speech and its role in the teaching according to the set requirements.

Key words: speech, intonation, pronunciation, vocabulary.

Аннотация. В статье говорится о культуре речи учителя и её роли в преподавании в соответствии с поставленными требованиями.

Ключевые слова: речь, интонация, произношения, словарный запас.

Авалло, таъкидлаш керакки, нутқ инсоннинг муҳим эҳтиёжларидан биридир. Инсонлар ўртасидаги мулоқотнинг асосий негизи, қуроли ҳам нутқ ҳисобланади. Улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий сўзни, шу жумладан, нутқни бениҳоя улуғлаб айтганидай, “Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин, Билки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин”. Тилнинг, равон ва тароватли нутқнинг шахс камолотидаги, унинг маънавий ва интеллектуал такомиллидаги ўрнини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди. Табиийки, психофизиологик жиҳатдан соғлом ҳар бир бола нутқининг мунтазам ўсиши мактабда, бевосита таълим ва тарбия олиш жараёнида кечади, инсон ҳаётининг бошқа даврларидаги қараганда айнан шу даврда тилнинг сирли дунёси, нутқнинг нозик синоатлари билан ошно бўлиш иштиёқи болаларда кучли бўлади ва шунинг учун ҳам бу йўналишдаги ишларнинг сезиларли самара беришини эътироф этмаслик мумкин эмас.

Айтиш лозимки, болаларнинг нутқий кўникмалари турли ёш босқичларида шаклланиб, ривожланиб боради. Аммо бу босқичларнинг энг муҳим даври сифатида мактабгача бўлган давр ва кичик мактаб ёшидаги даврни алоҳида таъкидлаш мумкин. Шунга кўра ҳам, болалар нутқини айна шу даврдан бошлаб ривожлантириб бориш муҳим педагогик жараён ҳисобланади.

Ўқитувчи учун намунали, чинакам маънодаги маданий нутқ сохиби бўлиш унинг ўз касб-корига тайёрлигини намоён этувчи кўрсаткич ҳисобланмоғи лозим ва ҳозир бу талаб деярли эътироф этиб бўлинган. Педагогик жараёнларда хилма-хил кўргазмали қуроллардан фойдаланишни, айниқса, бугун ахборот-коммуникация технологияларининг фавқулдда аҳамиятини исботлаб ўтиришнинг асло ҳожати йўқ. Ўқитувчининг тирик, равон, ҳар жиҳатдан тўғри, таъсирли, мантиқли, бой ва соф нутқи ҳам ўзига хос, айна пайтда муҳим ва бирламчи кўргазмали қуролдирки, у орқали ўқувчи ҳақиқий нутқ намунасини аниқ кўриш ва ҳар тарафлама идрок этиш имкониятига эга бўлади. Бу ўринда таниқли педагог, мактабгача тарбия масалалари бўйича йирик мутахассис, профессор Е.И.Тихееванинг қуйидаги фикрлари диққатга сазовор, у ўқитувчи-тарбиячи нутқига шундай баҳо беради: “Боғчада болалар беихтиёр тақлид қиладиган намуна тарбиячининг (боғбоннинг) тилидир, тарбиячининг тили болалар тилига ғоят самарали ва ниҳоятда кучли таъсир кўрсатадиган ҳамма нарсаларни ўзида бирлаштирадиган бўлиши керак.

Боғбоннинг тили бекаму кўст, адабий талаффузнинг ҳар қандай нуқсонларидан холи бўлиши лозим”.

Мактабгача бўлган давр бола нутқи ривожланишининг асосий даври ҳисобланса, мактаб даври бола нутқига янги мазмун олиб киради. Кичик мактаб ёшидаги болалар айнан ўқитувчи нутқи орқали нутқий фаолиятнинг фаол шаклини эгаллаб бошлайди. Ўз нутқида камчиликларга йўл қўймаган ёки уларни ўз вақтида бартараф эта олган ўқитувчи ўз тарбияланувчиси нутқига ижобий таъсир кўрсата бошлайди. Ҳар бир ўқитувчи ўз нутқига қўйиладиган талабларни жуда яхши билиши зарур. Ўқитувчи нутқига қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардир:

1. Нутқ товуш томонининг тўғрилиги. Агар ўқитувчининг нутқи аниқ бўлса, жумлаларни, сўзларни ва ҳар бир товушни аниқ талаффуз этса, болалар она тилининг товуш томонини муваффақиятли ўзлаштира оладилар. Баъзи ҳолларда айрим ўқитувчилар товушларни ноаниқ талаффуз этадилар, сўз таркибидаги айрим товушларни тушириб қолдирадилар, товушлар ўрнини алмаштирадилар, баъзи товушларни шевадагидай талаффуз қиладилар. Нутқнинг товуш маданиятини ўзида тарбиялаш учун ўқитувчи артикуляцион нуқсонларсиз талаффуз қилишга ўрганиши лозим. Албатта, бунга эришиш учун ўқитувчининг ўзи фонетик-фонологик билим-малакаларни пухта ўзлаштирган бўлиши лозим. Яъни унли товушларнинг талаффуз меъёрлари ундошларнинг ўзига хос хусусиятлари кабилар юзасидан чуқур билимга эга бўлиши керак.

2. Адабий тил меъёрларига мувофиқ, тўғри талаффуз. Ўқитувчи адабий тил меъёрларига амал қилиши, ўз нутқида турли маҳаллий сўзларни ишлатмаслиги, сўз урғуларини тўғри ишлатиши лозим. Албатта, мазкур талаблар тилнинг орфоэпик, лексик ва грамматик сатҳи билимларини мустаҳкам эгаллаганлик даражаси билан ҳам белгиланади.

3. Нутқнинг интонацион-ифодавий воситаларидан тўғри фойдаланиш. Нутқда фикрлар, ҳистуйғуларни аниқ ифода этиш лозим. Бунга фақат сўзлар ёрдамидагина эмас, балки нутқнинг интонацион-ифодавий воситаларидан: *овоз кучи, темп, тўхтам, ритм, урғу* ва ҳоказолардан фойдаланиш орқали эришилади.

Ўқитувчининг шеър, эртак ва ҳикоялар ўқиб бераётганда ушбу воситалардан ўринли фойдаланиши болалар асар мазмунини яхши тушуниб олишлари

ва она тилининг гўзаллигини ҳис этишларига ёрдам беради.

Ўқитувчининг бир хил оҳангдаги нутқи кичкинтойларни зериктиради, асар мазмунига бўлган қизиқишини сусайтиради. Бундай нутқни эшитишдан зериккан бола бошқа нарсаларга чалғийди, сўнгра ўқитувчининг нутқига бутунлай қулоқ солмай қўяди. Нутқ темпининг бир хиллиги дарс самарадорлигига жиддий соя солади. Шу сабабли ўқитувчи маъруза қилиш жараёнида товуш темпини ўзгартириб туриши лозим. Товуш темпининг ўзгариб бориши – баъзан баланд пардада, баъзан эса паст овозда бадиий асарларни, айниқса, шеърларни ўқувчига таъсирини оширади. Ўқитувчининг бу борадаги маҳорати анъанавий дарсларда жуда яхши натижа беради.

4. Ўқитувчи нутқининг жўшқин, интонацияга бой бўлиши. Шошилиб гапириш сўзлар таркибидаги товушларни ноаниқ талаффуз этилишига сабаб бўлади. Шунинг учун ўқувчилар билан нутқий мулоқотда бўлганда шошилмасдан, ўртача темпда (тезликда) гапириш керак. Бундай темпда гапириш нутқининг аниқ бўлишини таъминлайди, аксинча, тез темп нутқининг бузилишига сабаб бўлади, уни идрок қилишни қийинлаштиради.

Ўқитувчи овоздан ҳам тўғри фойдаланиши лозим. Ҳаддан ташқари баланд гапириш бошқаларни, ўз навбатида, ўқитувчини ҳам чарчатади. Агар овоз паст ва кучсиз бўлса, болалар машғулотдан зерикадилар. Нутқининг жўшқинлиги сўзловчининг мавзуни шеърый парчалар, таъсирчан монологлар билан бойитиши билан ҳам амалга ошади.

5. Ўқитувчи нутқининг аниқ, оддий бўлиши, фикрлар изчиллик билан бир-бирига боғланиб, тушунарли ифодаланиши. Болалар ўқитувчидан, катталардан товуш ва сўзларни тўғри талаффуз этишни ўрганибгина қолмасдан, балки ўзи тинглаган эртак ва ҳикояларининг мазмунини аниқ, қизиқарли тарзда қайта ҳикоя қила олиш ва теварак-атрофни кузатиш натижасида олган таассуротларини сўзлаб бериш, ўз фикрларини кетма-кетлик билан баён этиш, хулосалар қилишга ҳам ўрганадилар. Бу борада, айниқса, анъанавий она тили ва адабиёт дарсларининг аҳамияти катта.

Нутқда билдириладиган мазмунни болаларга тушунарли, қизиқарли, боғланган ҳолда еткази олиш ўқитувчи нутқининг зарурий хусусиятларидан ҳисобланади. Бунга эришиш учун ўқитувчи аввало, кенг билимли бўлиши, қолаверса, билимларини системага солинган бўлиши керак. Маълум изчиллик асосида билимлар берилиши ўқувчининг ўқитувчи нутқини тез илғаб олишга ёрдам беради.

Ўқитувчи фикрини кетма-кетлик билан баён этиши, ўз нутқини тушунарсиз сўзлар, мураккаб ва узун жумлалар билан қалаштириб ташламаслиги керак. Агар

ўқитувчининг нутқи қисқа, яъни содда жумлалардан иборат бўлса, уни болалар осон ўзлаштирадilar. Аксинча, нутқдаги жумлалар узундан-узоқ бўлса, нутқининг мазмунини тушуниб олиш жуда қийин бўлади.

6. Ўқитувчи луғатининг бой бўлиши. Ўзбек тилининг луғат таркиби жуда ҳам бой. Негаки ҳар бир тил сингари она тилимиз ҳам доимо янги сўзлар билан тўлдириб борилади, мувофиқ тушунча ифодаси сифатида шевалардан сўзлар олинади. Айни пайтда, истеъмолдан чиқиб, ўз умрини яшаб бўлган сўзлар ўз ўрнини бўшатиб беради. Ўқитувчи болалар билан мулоқотда бўлганда, уларнинг ёшини ҳисобга олиб, она тилининг луғат бойлигидан кенг фойдаланмоғи лозим. Ўқитувчининг луғати қанчалик бой ва ранг-баранг бўлса, унинг нутқи шунчалик мазмунли бўлиб, болалар шунчалик кўп сўзларни ўзлаштиришлари мумкин. Ўқитувчи нутқининг ранг-баранг бўлиши унинг халқона иборалар, фразеологизм, мақоллардан ўринли фойдаланиш билан ҳам амалга ошади. Масалан, Алишер Навоий ижоди ўрганилаётган пайтда Навоийга нисбатан шеърыйат мулкининг султони, сўз мулкининг султони, ўзбек тилининг асосчиси кабиларни ёки математика ёки жисмоний тарбия фанлари билан боғлаб дарс ўтиш жараёнида ақл гимнастикаси, тинчлик элчиси каби тасвирий ифодалардан фойдаланиш, албатта, ўқитувчи нутқининг бой ва мазмундорлигини таъминлайдиган омиллардан биридир.

Янги сўзларни ишлаташга жуда эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак. Бунда қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим: биринчидан, боланинг ёшини ҳисобга олиб сўз танлаш; иккинчидан, доимо янги сўзларни луғатига киритиш, луғатида бор бўлган сўзларни фаоллаштириш, уларнинг аҳамиятини тушунтириш.

Ўқитувчи ҳикоя қилиб беришда синонимлардан, антонимлардан, ўхшатиш ва бошқа тасвирий воситалардан фойдаланиши зарур. Бу ўқитувчи-тарбиячи нутқининг ифодали, жозибали, мазмунан бой бўлишини таъминлайди. Шунингдек, тарбиячи ўз нутқида халқ оғзаки ижодидан (мақол, матал, тез айтиш, топишмоқ ва ҳ.к.), фразеологик бирикмалардан ўринли фойдаланиши мақсадга мувофиқ.

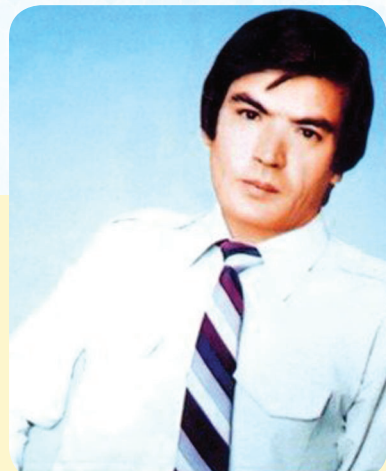
Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, нутқдаги камчиликларни (номукаммалликларни) ўз вақтида бартараф этмаслик натижасида йиллар ўтиши билан бу нуқсонлар кўпайиб бориши мумкин. Шунинг учун нутқида сезиларли камчилиги бўлган ўқитувчи доимо ўз устида ишлаши керак. Кўпчилик катталар нутқдаги нуқсонларни бартараф этиш мумкин эмас, деб ҳисоблайдилар. Лекин бу фикр тўғри эмас. Ўз нутқининг такомилли, демакки, энг муҳим кўргазмали курагининг ўткир бўлиши борасида мунтазам ва қатъий шуғулланган ўқитувчи нутқидаги нуқсонлардан халос бўлиб бориши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Т.: Ўқитувчи, 1980.
3. Ўзбек тили лексикологияси. Т.: Фан, 1980.
4. Н. Маҳмудов. Маънавий манзиллари. Т.: Маънавий, 1995.

ДАРЁДИЛ САМОГА ДИЛ БЕРГАН ШОИР

Ҳар бир сўз юз сўзнинг ўрнини босар –
Ватан, Халқ, Жасорат, Кураш, Озодлик.
(«Қасам» шеърдан)

Истеъдодли шоир Шавкат Раҳмон ҳам халқимизнинг бадиий, эстетик дидини ошириш, дунёқарашини кенгайтиришда сўз санъатидан самарали фойдаланган ижодкорлардан эди. Бир шеърда айтганидек:

**Сўзларни қайрайлик, тагин қайрайлик,
токи кескир бўлсин бамисли олмос.**

Шавкат Раҳмон учун шеърятнинг мезони – ҳақиқат, ўзаги – эътиқод, маслағи – Инсонга муҳаббат, манзили эса ўздан розилиқдир.

Шу боис ҳам бир шеърда «*кўзингизни очинг, кўрқманг, зиёдан қамашсин, оғрисин, майли, майлига яшамак бўлсин қийинроқ очқлиги туфайли*», деса, яна бир шеърда «чакин бўлиш, овозни бекор йиртган»дан кўра «*бир одамнинг макони бўл, шамолларни тўсган тоғи бўл*», дейди.

Ўйлаб кўрайлик, нега айнан макони? Чунки одамнинг тафтини одам олади, инсон – одамнинг сайқали. Олдингизга кимдир қалбини очиб келса, демак, яхши одамсиз. Одамларни безор қилишдан Ўзи асрасин.

«Минораи калон» шеърда бир гўзал образ бор – тупрокнинг бардоши. Муқаддас китобда айтилганидек, одам – тупроқдан бино бўлди ва яна ўзига, аслига – гилга қайтади. Бу шеърда минора – ҳар қандай кулфату кўргилиқларга чидам билан бошини мағрур кўтариб яшаб келаётган Инсон тимсоли. Шу боис ҳам Миноранинг бошини қарғалар эмас, лайлақлар макон тутади.

Шавкат Раҳмон шеърятни эътиқод, сўзни муқаддас билгани мана бу сатрлардан ҳам маълум: «*Турли-туман давраларда ёши бир жойга бориб қолган нева-чеварали кишиларнинг муҳаббат тўғрисидаги шеърларидан безганмиз... Бизларнинг шеър тўғрисидаги, шоир тўғрисидаги тасаввуримиз бузилмаганми, шеърини санъат йўқолмаганми, азалдан заҳар ва асал омуктаси бўлган тилимиз кўча тилига, бозор тилига айланиб қолмаганми?*».

Бу сўзлар – бугун ҳам долзарб, бугун ҳам ечими қийин ребус.

Шоир шеърятининг яна бир ўзига хос жиҳати: инсон ва табиат уйғунлиги, гармониясини топа

олганида. Тимсолларни алаҳлаган тушлардан эмас, ён-атрофидан излаганида, топа билганидадир. Шу боис ҳам дарахт, ғўза, чинор, гул, куёш, тупрок, тоғ, сув, дарё, от, бўри, чумоли, болари образларининг ҳар бири Шавкат Раҳмон шеърятини минг йилликлар бағридаги хазина – халқ қалбидан сув ичганидан дарак беради.

«Ёрилган Ҳаракат баёни»нинг ибтидосини эслайлик:

«Бир одам изладим...

изладим гариб,

жуфти йўқ бургутдай хунук қишладим...»

Хув ўша тоғда, якка ўзи тўдасини топа олмай чилпиниб ўтирган бургутнинг қуйига тикилган нигоҳи оқаётган дарё йўналиши бўйлаб пастга энамиз: «ит базми қизиган ойсиз шомлар»да «ифводан, бўҳтондан осилган тиллар»дан жирканган бир Дарёдил қалб ҳайкириғи тоғлар силсиласида чуқур акс садо беради:

Гулларнинг баргини емаган, гулим,

булбуллар қонини ичмаган, болам.

«Ёш тоғлар» шеърда эса тоғ рамзи янада ркинроқ бўй кўрсатади: тоғлар – тошлар бирлашуви эмас, «Сафарга чиққан йўловчилар»дир.

Шоир – миллат озодлигини улуғ орзу санагани бугунги мустақил кунларнинг кадрига етишга, мустақилликни мустаҳкамлашга, мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётига, фарзандларимиз келажагига таҳдид соладиган ҳар қандай иллатларга қарши курашишга ундайди. Шоир бу ўринда энг катта хавф – бир халқ фарзандларининг тарқоқлиги, ўзига ва бир-бирига хиёнатидир, дейди. Миллатнинг эр йигитлари ва мағрур қизлари бир ҳақиқатни англашини истайди: «Ёвга терс қараган мусулмон эмас». Зеро, шоир айтганидек, «ишонгил ҳеч қачон сени алдамас софдил элатларнинг асотирлари».

ШЕЪРЛАРИНИНГ БИРИНЧИ «ЦЕНЗУРАЧИСИ» ЎЗИМ ЭДИМ (Шоирнинг рафиқаси Манзура Раҳмонова билан суҳбат)

– Шавкат Раҳмон деганда кўз ўнгимизга “жасорат сўзининг таржимони” келади. Шоирнинг ўзи ҳаётда қандай инсон бўлган?

– Ҳаётда вафодор ёр, меҳрибон ота, садоқатли фарзанд, юртининг тупроғидан гиёҳигача яхши кўрувчи инсон бўлганлар. Ўзлари ўзини “жангчима”, дерди ҳар доим. “Жангчима” деб кўксига кўл урадиганлар эмас юртини турли ёвлардан ҳимоя қила оладиган шахсгина ҳақиқий қахрамон дердилар. Юрт учун, Озодлик учун жонини беришга тайёр эдилар. Халқини, Ватанини оиласидан, фарзандларидан ҳам устун кўрарди.

Меҳмондўст бўлганлар, ҳар куни уйимиз меҳмонга тўла бўларди, шоир-ёзувчилар туни билан адабиёт тўғрисида баҳс-мунозара олиб боришарди. Эртасига эрталаб ҳаммаси иш-ишига жўнашарди. Энди бўлса... ўзи ҳам, меҳмони ҳам йўқ, фақат шеърлари барҳаёт...

– “Туркийлар” шеърининг ёзилиш тарихи ҳақида билмоқчи эдик.

– Бу ўзбекларга, Ўзбекистонга бағишлов, фарзандлик изтиробидир. Юртининг мустақил бўлишини чин дилдан истаб, қийинчилик билан бир ойдан зиёд вақт давомида ёзилган. Шеър тугагач, уйимизга шоир-ёзувчилар келишган, байрамга айланиб кетган.

Бугун ўз қалбини, оиласини, Ватанини кўриқлашга қодир йигитларни кўрсак, ўша машҳур ташбех ёдимизга тўшади: «Илвасин йигитлар, бобир йигитлар...».

– Шавкат Раҳмон ижодида тупроқ, тоғ, сой, от, дарё образлари кўп. Буни шунчаки табиат куйчиси десак, шоирнинг ҳақи кетади. Ўзини ҳаммиша табиатнинг бир бўлаги деб ҳисоблаган инсоннинг катта ижодкор бўлиши учун шаҳарда яшаб ижод қилиши осон бўлмаган бўлса керак?

– У киши бетон уйда яшашдан кўра ховлида яшашни, райхонлар экиб, гуллар кўкартиришни жуда-жуда хоҳлаганлар. Лекин шеърларидаги табиат образлари бу сўз ўйини.

Табиатни жуда севардилар. Ҳар баҳорда, албатта, сума-лак, кўксомса, чучвара тайёрлатар эдилар. Болалар баҳор таомларидан тўйиб ейишсин, кишда камроқ шамоллайди дердилар. Баҳорда, умуман ҳар доим дам олиш кунлари машина юкхонасига қозони билан овқат солиб «Табиатга кетдик», – дердилар. Тоғда кўп дам олардик, ўша ерда илҳомланиб шеър ёзардилар, биринчи «цензурачиси» ўзим эдим. Шаҳар марказида яна бир квартирамиз бўларди. Ижодга шўнгиганларида ўша квартирага кетардилар.

– Сулаймон тоғи билан боғлиқ қандай хотиралар сизда сақланиб қолган? У ерга ҳозир ҳам бориб турасизми?

– Сулаймон тоғи билан боғлиқ ёрқин хотираларимдан бири – Бобирнинг оқ уйи тикланиши жараёни. Шу тарихий уйнинг тикланиши бўйича кўпгина идоралар раҳбарлари билан телефонда куюниб гаплашганлари ҳамон эсимда. Кейин Хивадан усталар келди. Ҳар куни усталар олдига чиқиб иш жараёнини кузатар, назорат ҳам қилардилар.

– Лирик чекиниш қилиб, Шавкат Раҳмоннинг ота сифатидаги ўзига хос тарбия усуллари ҳақида сўрасак...

– Болаларга, ўйлаб қарасам, тарбия бермаганмиз. Қайси маънодаки, «буни қилма, уни қил» каби танбеҳлар ё йўл кўрсатишлар бўлмаган. Уларнинг ўзини тутиши, муомаласи, ҳамма-ҳаммасидан фарзандларимизнинг ўзи ибрат олишган бўлса керак. Ҳозир ҳам болаларим: “Дадам хафа

бўлмасмиканлар”, “Дадам хурсанд бўлардилар”, – деган ўй билан иш қилишади. Ҳар бир гапида дадасининг номи тилга олинади. Мендан ҳам кўра дадаси болаларимга яқин бўлган. Шунинг учун ҳам уларга дадасини йўқотиш оғир бўлди.

Тарбия масаласида чеклашлар умуман йўқ эди. Болалар ҳам бу эркинлик ё ишончни суиистеъмол қилмасди. Ҳар доим дарсларига қарашар, қизиқар эдилар. Мактабдан келганида «Неча баҳо олдинг, ўқишингда нима гаплар», – деб суриштирар эдилар. Тўрт фарзандим ҳам дадасига кундалигига кўл қўйдиришга навбатга турар эди. Эркин ўсишини, манқурт бўлмай ўз фикри ва дунёқарашига эга бўлишини хоҳлардилар. Шунга имкони борича интилардилар.

– Шавкат Раҳмон таъкидлаганидек, “Бирор-та баҳодир ўлганмас жангда, кўрқоклар ўлдирган баҳодирларни”. Шоир ҳаётда хиёнаткор, номард ва кўрқок инсонларга қандай муносабатда бўлган?

– Энг яқин дўсти бўлса ҳам унинг хиёнатини сезиб қолдиларми, ундан воз кечганлар. Чунки ўзи ҳеч қачон хиёнат қилмаган ва хиёнат қилганларни, ким бўлишдан қатъи назар, кечирмаганлар. Ота-онасининг айби бўлса ҳам уларга тўғрисини айтарди. Кимнинг нима айби бўлса, юзига айтавериб, кўп душман орттирган...

Ҳаётда жудаям содда ва тўғрисиқ эдилар, шунинг учун ҳам ҳар қандай муғомбирлик, қинғирликларга жим қараб тура олмасдилар. Фарзандларига ҳам доим тўғрилиқни сингдиришга ҳаракат қилар эдилар. Балким “Ёвга терс қараган мусулмон эмас” деган сатрлари, айтганингиздек, хиёнаткор, номард ва кўрқок кимсаларга қаратилган бўлса ажабмас. Шундай кимсалардан жирканишини юзларидан сезардик:

Жоним – жигаримсан,

Сен-да одамсан,

лояқал кўзингда бир ёш кўрсайдим,

лояқал қовушиб қолган қўлингда

ёвларга аталган бир тош кўрсайдим.

– “Минораи калон” шеърининг ёзилиш тарихи ҳақида гапириб берсангиз...

– Озод Шарафиддинов билан Хивага хизмат сафарига бориб қайтганларидан кейин ёзилган. Минора бошидан кўп тарихий жараёнларни кечирганини эслаб, миноранинг “нураган бошига” лайлақлар ин қуришганини ва “қарғалар” энди минорага қўнмаётганини кўп айтардилар.

– “Ой синиги” шеърини, умуман, бир қанча шеърларини ўқиб, шоирнинг безовталигини пайқаш қийин эмас. Бунинг сабаби бир неча адабиётшунослар томонидан ўзига хос шарҳланган. Бу ҳолатни сиз қандай изоҳлаган бўлардингиз?

– Ҳеч қачон кунимни кўрсам бўлди, оилам, болам-чакам тинч бўлса, менга яна нима керак, деб яшамаганлар. Доим миллатимизнинг дарди, халқимиз турмуши яхшиланиши ҳақида гапирардилар. Доим янгиликка ўч эди. Эсимда бор: қизим Шоира ёшлигида саҳар газета дўконида навбатга турар эди. “Литературная газета”, “Комсомольскя правда”, “Известия” каби газеталарни олиб келар, нонушта шу нашрларнинг шарҳи билан бошланарди.

– Шоир асл инсонни қандай тасаввур қилган?

– Асл инсон – ҳалол, пок, самимий, бегубор, садоқатли одамлар бўлган, менимча. Чунки ўзлари худди шундай фазилаларга эга эдилар.

– Дунё шеърятидан испан шоири Федерико Гарсиа Лорька шеърларидан ташқари яна қайси шоирларнинг шеърларини таржима қилган?

– Турк, рус, поляк ва эстон шоирларининг шеърларини таржима қилганлар. Лекин шоир Лоркада ўзини топдилар, ўзига уйғун туйғуларни англадилар. Шавкат Раҳмон шеърятини шаклланишига бу таржималар катта ўрин тутган. Тўғрироғи, шоирнинг жаҳон адабиётига уйғунлашувига хизмат қилган.

– Шоирнинг эълон қилинмай қолган шеърлари ҳам борми?

– Деярли ҳамма шеърлари эълон қилинган. Фақатгина иккиликлари нашр этилмаган. Касалхонада нафас сиқиб, ҳаво етмай қолган паллада ёзган “Нодиражон, Шоиражон”га мурожаат шаклида айтилган “Осмон тўла ҳаволар, фақат менга етмайди” мисраларини Набижон Бокий ёзиб олиб, босиб чиқарди. Лекин уни биз алоҳида нашрдан чиқармадик. Чунки шоир бир мисра устида қайта-қайта ишлаганлар. Шунинг учун ҳам бу шеърларни босиш-

га бермадим. Агар шундай қилганимда уларнинг рухлари чиркиларди, деб ўйлайман. Кейин қабртошига “Денгизларга етиб бормаган дарёларга қўшилиб кетдим” мисрасини ёздирдим. Ҳақиқатан ҳам шоир дарёларга қўшилиб кетди.

Кейинроқ “Сайланма”си нашрдан чиқди, бу китобнинг биринчи номи “Қора чечак” эди. Шоир мустақилликдан аввал “миллатчи” аталиб, кўп жойда шеърларини чоп эттиролмаганлар. Ҳар битта янги шеъри янги туғилган чакалоқдек эди. Кўпи асл ҳолатда нашр қилинмаган.

Яна бир гап: «Шеърларим қўшиқ бўлиб янграйдиган шеърлар эмас», – десалар ҳам таникли қўшиқчилар катта ваъдалар билан олиб кетишарди ва одатда, “Ўхшамади”, – дейишарди.

Шавкат Раҳмон қандай бўлса шундайлигича элга танилди. Бугунги мустақил, фаровон кунларни кўришни хоҳлаган, орзу қилган эдилар. Бугун ҳаётимиз тўқин, ҳамма нарса бор, лекин Шавкат Раҳмон йўқ.

Сухбатдош: Улдона АБДУРАҲМОНОВА

ШАВКАТ РАҲМОН ЗАМОНДОШЛАРИ ХОТИРАСИДА*

АДАБИЁТ ИБОДАТИ

Ватанфидолик Шавкат Раҳмон шеърятини ва ҳаётининг мазмуни эди. У фақат шеърларида «ватан»лаб мукофот тақсимланадиган айёмларга етиб бориб, ватанини кепакка сотиб бўлса-да унвон, ё нишон олиш учун куракда турмайдиган шармандаликлари бошлаб юборадиган ва хуржунини кўтариб, дийдиё қиладиган кимсалардан нафратланарди. Унинг ватанфидолиги покиза, одамий эди. Ҳар бир нафасида ватан йўлида шахид кетиш ҳақида ўй суриб юргандек туюлаверарди. Шавкат Раҳмон ватан ва миллат тақдирини энг кўп ва хўп қаламга олган, унга фарзандлик муносабатини бор ҳарорат ва муҳаббати, аччиқ-чучуқлари билан тикка айта олган ягона шоир эди. ...Шеърини санъатларини энг баланд мақомда қўллай оладиган, тилимиз хазинасидаги нодир сўзларни шеърини қолипларга усталик билан киритадиган, уни зўрлаб, қийратиб қўлловчилардан фарқли ўлароқ зийнатли, тароватли, хушбўй, баъзан жуда аччиқ ташбихларни қалаштириб юборадиган шоирнинг услуби чин маънода адабиётимизда янгилик эди.

Шавкат Раҳмон XX аср ўзбек адабиётида чин маънода инқилоб ясаган мардонавор, ҳақиқатпарвар, миллий шоиримиздир. Унинг бетакрор шеърини кашфиётлари асрлар оша миллатимизнинг бош ғояларига хизмат қилади, Туркистон адабиётининг зарвароғига айланган бу дурдоналар абадиёт мулкига айланди. Адабиёт ҳам ибодат эканлигини чуқур англаган барҳаёт шоиримизнинг овози мангуга Сулаймон тоғ қадар юксалиб тураверади.

Асқар МАҲКАМ,
шоир ва таржимон

ШАВКАТ РАҲМОН ШЕЪРИЯТИГА БИР НАЗАР

Шавкат Раҳмон «ҳақиқати»нинг парчаларидан бири Ватандир. У 1975 йилда шундай ёзган эди:

Жойлашгансан шунчалар чуқур...

Ўз тубига яширган юрак.

Сенга етиб бормоқлик учун

Узун умрим етмаса керак.

Шоир ўзининг 25 ёшига қарамай, Ватан инсоннинг юрагидан, юрагидан бўлгандай унинг туб-тубидан бошланишини идрок этади. Лекин ҳали Ватанни тўла-тўқис англаб етмаганини ҳам ошқор этишдан тортинмайди: «Сенга етиб бормоқлик учун Узун умрим етмаса керак». Сенга етиб бормоқлик, дегани Ватанни тушуниш деганидир. Шоир камтарлик қилиб Ватанни тушунмоққа узун умрим етмаса керак, деб ёзади. Шоирнинг умри эса афсуски, узун бўлмади. Бирок у ана шу қисқа умри давомида Ватанни энг теран, энг нозик ва энг яқиндан тушунган, ҳис қилган зиёли шоирларимиздан бири даражасига кўтарилди, дея оламиз.

Улуғбек ҲАМДАМ,
филология фанлари номзоди

ГУЛ ҚАҲРИ

1996 йилнинг март ойида Россия Давлат Думаси собик Иттифокни амалда тиклаш тўғрисида бемаъни қарор қабул қилди. Республикамиз аҳолиси ўтиш даври қийинчиликларига қарамасдан Дума қарорига кескин норозилик билдирди. Асаблар таранг тортилиб, чатнаб турган ўша кунлари пойтахтимиздаги касалхонага Шавкат Раҳмонни йўқлаб бордик...

– Думанинг қарорини эшитдингларми? – деб сўради Шавкат ака.

– Эшитдик.

– Ҳозир Манзура опангиз билан шу ҳақда гаплашиб ўтиргандик... – Шавкат ака шифтга қараб бирпас жим қолди. Сўнг, фикрини жамлаб олди, шекилли, яна гап бошлади: – Агар мустақилликни қурол билан ҳимоя қилиш зарур бўлса, мен кўнгили бўлиб жангга жўнайман... Ўғлим ҳам боради... Сизлар ҳам борасизлар... Ҳамма бориши керак...

– Албатта, – дедик.

– Бир юзу ўттиз йилдан сўнг қўлга киритилган мустақиллигимизни осонликча бериб қўймаймиз, – деди Шавкат ака муштарини тугиб. – Майда-чуйда гапларни бир четга йиғиштириб қўйиш керак. Асосийси – мустақиллик... Уни қўлдан бермаймиз...

Раҳмон ҚҶЧҚОР,
Набижон БОҚИЙ

*Маълумотлар <http://kh-davron.uz/shavkat-rahmon-sheriyati.html>, <http://uforum.uz/showthread.php?t=10111&page=9>, <http://kh-davron.uz/gul-qahri.html> сайтидан олинди.

E'TIBOR VA ISHONCH NISHONASI

Prezidentimizning «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori yurtimizda xorijiy tillarni o'rganishni yangi bosqichga ko'tardi. Qisqa muddatda barcha maktablarni chet tili darsliklari va malakali o'qituvchilar bilan ta'minlash borasida salmoqli ishlar amalga oshirildi. Abdulla Avloniy nomidagi xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish markaziy institutida bo'lib o'tgan umumta'lim maktabi o'quvchilarining «Ingliz tili bilimdonlari» intellektual musobaqasida bu e'tibor va g'amxo'rlikning ilk nishonasi bo'y ko'rsatdi.

Tanlovda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar hamda Toshkent shahridan saralanib, o'z hududida g'oliblikni qo'lga kiritgan 5–9-sinf o'quvchilari (har bir hududdan besh nafardan) qatnashdi. Musobaqa birinchi marotaba o'tkazilayotganiga qaramay, yuqori tashkilotchilik ruhi o'g'il-qizlar kayfiyatiga ko'chib, do'stona bellashuv ishtiyoqini yanada oshirdi.

Musobaqa uch turdan iborat bo'lib, o'quvchilarning yoshi, chet tilidan bilim darajasi e'tiborga olingan. Birinchi shart bo'yicha 5-, 6-sinf o'quvchilari test savollariga javob berishgan bo'lsa, 7–9-sinf o'quvchilari tanlangan mavzu bo'yicha ijodiy yozma ish topshirishdi.

Ikkinchi tur og'zaki savol-javob tarzida o'tdi. 5-sinf o'quvchilari geografiya faniga oid bilimlarini ingliz tilida bayon etishgan bo'lsa, 6-sinfdagi aka-opalari muayyan rasmning mazmunini chet tilida so'zlab berishdi. 7-sinf o'quvchilari tarixga doir bilimlarini, 8-sinf o'quvchilari ingliz tilidagi audiomatni tinglab tushunish va gapirish mahoratini namoyon etishdi, bitiruvchi sinf o'quvchilari esa videotasvirni diqqat bilan kuzatib, savollarga javob berishdi.

Sahna ko'rinishi sharti qiziqarliligi bilan ishtirokchilar va yig'ilganlarga manzur bo'ldi. Oldingi turlarda o'quvchilar individual bilimlarini sinovdan o'tkazgan bo'lsa, bunda jamoaviy uyushqoqlik, o'zaro tushunish, ingliz tilida yaxshi so'zlasha olish bilan birga, dramatik mahorat ham talab etildi.

Kutilganidek tanlov yakuni hayajonli kechdi. Hakamlar hay'ati xulosasiga ko'ra, tanlovda eng faol ishtirok etgan Toshkent shahri jamoasi birinchi o'rinni egallagan bo'lsa, farg'onalik o'quvchilar ikkinchi, Buxoro viloyati jamoasi uchinchi o'rinni qo'lga kiritdi. Qolgan viloyat o'quvchilari ham maxsus diplom va sovg'alar bilan rag'batlantirildi.

X. ABULFAYZOV